

RATOVI U UDŽBENICIMA

Analiza sadržaja o ratovima 90-tih
u udžbenicima historije u Bosni i
Hercegovini, Hrvatskoj i
Srbiji

Pripremila

Melisa

Forić Plasto

Aktivizam civilnog sektora
za pomirenje u regionu
bivše Jugoslavije

Podrška REKOM-u

RATOVI U U UDŽBENICIMA

Analiza sadržaja o ratovima 90-tih u udžbenicima historije u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji¹

Nekad jednak pristup tumačenju zajedničke prošlosti u nastavi historije na prostoru zemalja Zapadnog Balkana raspadom zajedničke države doživio je transformaciju u vidu kreiranja različitih perspektiva kroz etnonacionalne lupe. Nastavni programi i udžbenici historije, istorije i povijesti najbolji su primjer kako su se etno-nacionalne podijele duboko ukorijenile u obrazovne sisteme regiona, a naročito one u Bosni i Hercegovini. Različiti narativi o događajima iz zajedničke prošlosti, kontroverzne i osjetljive teme predstavljene su monoperspektivno. Vlastiti narod je gotovo u pravilu prikazan kao žrtva dok su predstave drugih naroda koji stoljećima obitavaju ovaj prostor, izostale osim u slučajevima kada ih je trebalo okriviti ili prikazati kao agresore, mučitelje i sl. Ovakvi narativi pojavili su se u javnom prostoru i medijima u vrijeme kada je bilo jasno da će se Jugoslavija kao zajednička država raspasti, te su korišteni za različite zloupotrebe i raspirivanje mržnje prema drugom i drugačijem koristeći primjere iz prošlosti.² Nedugo poslije, početkom rata 1992. godine, ovi narativi ušli su u nastavnu praksu i udžbenike te tako zamijenili su dotadašnji zajednički pristup izučavanju prošlosti čiji je cilj bio homogenizacija svih naroda Bosne i Hercegovine. Sada je cilj prvenstveno usmjeren ka jednom - vlastitom narodu, a perspektiva Bosne i Hercegovine, iako se kao polazište navodi u svim ključnim dokumentima u oblasti obrazovanja, skoro da je potpuno izgubljena.³

Kompleksnost obrazovnog sistema u Bosni i Hercegovini odraz je njenog administrativnog uređenja. Obrazovanje je u nadležnosti entitetskih struktura – Republika Srpska i Federacija Bosne i Hercegovine, odnosno kantonalnih unutar Federacije Bosne i Hercegovine, te Odjeljenja za obrazovanje u Brčko distriktu.⁴ Na svakom od pomenutih nivoa je ministarstvo koje definira nastavne planove i programe, i odobrava udžbenike za osnovne i srednje škole. Na državnom nivou ne postoji ministarstvo obrazovanja već se njegove kompetencije nalaze unutar odgovornosti Ministarstva civilnih poslova, a od 2008. godine na nivou institucija Bosne i Hercegovine formirana je i Agencija za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje sa sjedištem u Mostaru i dva područna ureda u Sarajevu i Banja Luci, s ciljem da uspostavlja „standarde znanja i ocjenjivanje postignutih rezultata, razvoj zajedničkog jezgra nastavnih planova i programa u predškolskom, osnovnom i srednjem obrazovanju i za druge stručne poslove u oblasti standarda znanja i ocjenjivanja kvaliteta koji su određeni posebnim

---

¹ Analiza je nastala u okviru projekta „Ratovi 1990-tih u učionici – Kako podučavati podijeljenu historiju za zajedničku budućnost“ koji realizira Udruženje nastavnika i profesora historije – EUROCLIO HIP BIH uz finansijsku podršku REKOM-a (Regionalne komisije za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima i drugim teškim povredama ljudskih prava počinjenim na teritoriji nekadašnje SFRJ od 1. januara 1991. do 31. decembra 2001.) u okviru programa *Aktivizam civilnog sektora za pomirenje u regionu bivše Jugoslavije*. Cilj projekta je podići svijest o sjećanju i pomirenju u Bosni i Hercegovini, promovirati vrijednosti mira potičući svijest o promoviranju zajedničkog materijala i pristupa izučavanju tema o ratovima 1990-tih. Projektom aktivnostima nastojimo doprinijeti uspješnijem podučavanju o ratovima 1990-tih u Bosni i Hercegovini, opremiti i obučiti nastavnike korištenju historijskih izvora i dodatnih materijala u nastavi historije, ohrabriti nastavnike da kritički promatraju historijske događaje i ličnosti kroz proces podučavanja o ratovima 1990-tih te omogućiti nastavnicima da učestvuju u procesu suočavanja sa prošlosti kreirajući dijalog u cilju gradnje mira i dekonstrukcije sadašnjih i sveprisutnih stereotipa.

² Radušić 2015, 9-15; Torsti 2003, 148.

³ Okvirni zakon o osnovnom obrazovanju; Zajednička jezgra nastavnih planova i programa; Smjernice za pisanje udžbenika.

⁴ Martić/Tutnjević 2018, 6-7; Forić Plasto 2018, 136-138;

zakonima i drugim propisima“.⁵ Ipak značajnija je ona stvarna podijeljenost organizirana na etno-nacionalnom principu odnosno postojanju tri obrazovna sistema zasnovana na nacionalnom identitetu, odnosno jeziku na kojem se nastava izvodi – bosanski (vezuje se za Bošnjake), srpski i hrvatski.⁶ Svoje duboke korijene ova podjela ima u vremenu rata 1992-1995, a spomenuti sistemi nastavili su živjeti legalno i u miru sve do danas i to na teritorijama gdje su spomenute nacionalne grupe u većini.

Godinu 2018. djelimično su obilježile promjene u nastavnim programima u Bosni i Hercegovini koje su najavljivane i o kojima se govorilo i putem medija. Uvođenje tema o opsadi Sarajeva, genocidu u Srebrenici i drugim ratnim zločinima, odnosno uopće tema o ratu u Bosni i Hercegovini popraćeno je snažnim izjavama, debatama, komentarima, pa čak i govorom mržnje itd.⁷ Da li zato što je bila izborna godina ili što se stvarno ukazala potreba za tim, ali ovi sadržaji definitivno su uvedeni u nastavne programe tokom 2018. godine te su za iste pripremljeni i novi udžbenici odnosno dodatni nastavni materijali. S obzirom da su navedene teme bile u žiži javnosti i prije nego su objavljene željeli smo uraditi analizu udžbeničkih sadržaja koji se koriste u Bosni i Hercegovini, ali i onih iz Hrvatske i Srbije jer se iskustva iz posljednje dvije države direktno implementiraju u obrazovne sisteme koji od 1992. pa do danas koegzistiraju na prostoru Bosne i Hercegovine. Udžbenici iz Srbije i Hrvatske su jedno vrijeme uvoženi i korišteni u Bosni i Hercegovini, a posljednjih godina sadržaji udžbenika iz spomenutih zemalja služe kao obrazac za izradu udžbenika koji se štampaju i izdaju u Bosni i Hercegovini. Iz tog razloga odlučili smo se sprovesti analizu aktuelnih udžbenika historije za završne razrede osnovnih škola te vidjeti na koji način su u njima predstavljeni sadržaji o ratovima devedesetih.

Udžbenici istorije, prema mišljenju Dubravke Stojanović, naročito u tranzicionim vremenima i pogotovo u zemljama u kojima nema alternativnih učila, služe tome da prošlost prilagode sadašnjosti, da naprave jednu instant verziju istorije koja će opravdati sadašnjost, koja će je staviti u potreban istorijski kontekst. Iskustva iz savremene historije tako postaju preporuka za upotrebu sadašnjosti, a udžbenici odakle se takve poruke odašilju pretvaraju se u „eksplozivnu napravu sa odloženim dejstvom“.⁸ Predmet analize su udžbenici historije za završne razrede osnovne škole koji su odobreni za korištenje u 2018/2019. godini⁹ iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Srbije. Istraživanje se fokusiralo na pitanja kako su označeni sukobi u Bosni i Hercegovini 1992-1995, ali i sukobi u regionu – Slovenija, Hrvatska, Kosovo i Srbija, kako su obrađeni ratni zločini i masovna stradanja, koji su sadržaji odabrani u predstavljanju navedenih tema i koje se ličnosti pojavljuju kao akteri rata. Analizirani su odobreni udžbenici

---

⁵ Vidi više na stranici Agencije: www.aposo.gov.ba

⁶ Soldo et al. 2017, 8-9, vidi fus notu 1; Katz 2015, 52-53; Forić Plasto 2018, 136-138; Forić Plasto 2019, 232-233.

⁷ Opsada Sarajeva, genocid u Srebrenici i etničko čišćenje uskoro u udžbenicima za 9. razred, <https://www.klix.ba/vijesti/bih/opsada-sarajeva-genocid-u-srebrenici-i-etnicko-ciscenje-uskoro-u-udzbenicima-za-9-razred/180327123>; Rat udžbenicima oko opsade Sarajeva i genocida u BiH, <https://www.slobodnaevropa.org/a/rs-skolstvo-istorija/28533893.html>; Nastava historije-istorije-povijesti –ratovi iz 90-tih u školama, <https://www.oslobodjenje.ba/o2/kultura/nastava-historije-istorije-povijesti-rat-ovi-iz-90-ih-u-skolama-367454>; Sljedeće godine u školama o istoriji RS, <https://www.nezavisne.com/novosti/obrazovanje/Sljedece-godine-u-skolama-o-istoriji-RS/472248>

⁸ Stojanović 2011, 343-358.

⁹ Teme o opsadi Sarajeva, genocidu u Srebrenici i zločinima protiv čovječnosti uvedene su u nastavni program u Kantonu Sarajevo u školskoj 2017/2018. godini dok su materijali pripremljeni za to publikovani u januaru 2018. godine. U ostalim kantonima koji izvode nastavu po nastavnom programu na bosanskom jeziku ovi sadržaji uvršteni su u nastavne programe u školskoj 2018/2019. godini (npr. Tuzlanski kanton, Zeničko-dobojski kanton, i sl.). Također nastavni program u Republici Srpskoj doživio je izmjene za 2018/2019. kada su uvedene teme o ratu 1992-1995.

za 9. razred na bosanskom¹⁰, hrvatskom¹¹ i srpskom jeziku¹², dodatni nastavni materijali pripremljeni za korištenje u Kantonu Sarajevo¹³, te udžbenici iz Hrvatske¹⁴ i Srbije¹⁵.

Historijat poučavanja o devedesetim

Poučavanje o devedesetim godinama 20. stoljeća koje su obilježili krvavi sukobi na prostoru bivše Jugoslavije, u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji počelo dok su se oni i dešavali. Najranije je ova tema ušla u nastavne programe i udžbenike u Hrvatskoj, još u 1992, te se od tada kontinuirano poučava o temi domovinskog rata.¹⁶ Ono što karakterizira pristup poučavanja o temi rata u prvo vrijeme je politizirani jezik nabijen emocijama u cilju kreiranja oficijelne verzija povijeste o ratu. Naglasak je na žrtve vlastitog naroda i veličanje svih pobjeda a sam rat je prikazan kao ishodište stvaranja moderne Hrvatske. U periodu od 1992. naovamo Snježana Koren identificira nekoliko faza u udžbeničkoj politici koje stoje u snažnoj sprezi sa utjecajem vladajućih politika. Bitno je spomenuti i moratorij na podučavanje najnovije hrvatske historije u Podunavlju 1997/8-2002/3. godine, te kreiranje dodatnih nastavnih materijala tokom 2005. godine koji zapravo nikad nisu pokazali svoju upotrebnu vrijednost.¹⁷ Već duže vremena u Republici Hrvatskoj je zastupljena praksa slobodnog tržišta udžbenika, a pitanje na koji način će domovinski rat biti predstavljen u udžbenicima predstavlja jedno od gorućih pitanja koje je pod prismotrom političkih struktura te veteranskih udruga. Dominantan je pristup pobrojavanja najvažnijih vojnih operacija sa naglaskom na žrtvu i herojstvo hrvatskog naroda.

U Srbiji se poučavanje o devedesetim kontinuirano sprovodi od 1993. godine. Po riječima Dubravke Stojanović glavni cilj nastave historije uopšte je oblikovanje nacionalnog identiteta kroz revizionistički pristup svim temama iz ranije historije te jedan ideološki obojen pristup u predstavljanju devedesetih koji će pojačati homogenizaciju srpskog naroda. U skladu sa promjenama na političkoj pozornici Srbije od 1993. godine do danas moglo se pratiti nekoliko faza u udžbeničkoj politici (1993, 2002, 2009).¹⁸ Isprva jedinstveno tržište udžbenicima i dirigitirana interpretacija Zavoda za izdavanje udžbenika je zamjenjena konkurentnim pristupom više izdavačkih kuća kao i varijacijama u pristupu izučavanju tema o devedesetim od strane različitih autora. Ono što karakterizira pristup temama najnovije prošlosti je viktimizacija vlastitog naroda, prikazivanje pojava u kolektivitetu i cjelini bez isticanja odgovornih iz vlastitog naroda za događaje koji su se negativno odrazili na Srbiju i srpski narod već usmjeravanja krivice na susjede kao i na međunarodnu zajednicu.¹⁹

Poučavanje o devedesetim godinama 20. stoljeća koje su obilježili krvavi sukobi na prostoru bivše Jugoslavije, u Bosni i Hercegovini zapravo je počelo dok su se oni i dešavali. Generacije obrazovane u periodu od 1992-1999. godine imale su prilike da žive rat i uče o

---

¹⁰ Šabotić/Čehajić 2012. Udžbenik je urađen još 2012. godine i koristi se u svim kantonima na prostoru Federacije Bosne i Hercegovine gdje se izvodi nastava historije po nastavnom planu i programu na bosanskom jeziku.

¹¹ Bekavac/Jareb /Rozić 2015.

¹² Васић 2018.

¹³ Muminović i dr. 2018.

¹⁴ Bekavac /Jareb 2014; Erdelja /Stojaković 2015; Koren 2014.

¹⁵ Вајагић /Стошић 2011; Ђурић /Павловић 2011; Симић /Петровић 2015; Свилар Дујковић / Дујковић 2013; Омрчен / Грбовић 2014; Љушић / Димић 2010.

¹⁶ Koren 2015, 47-51; Agičić 2011, 359-377.

¹⁷ Koren 2015, 47-51; Dubljević 2007.

¹⁸ Stojanović 2015, 44-46.

¹⁹ Stojanović 2015, 44-46; Stojanović 2011, 343-357.

njemu, ne samo kroz nastavu historije već i kroz druge predmete.²⁰ U ratnim uslovima vladajuće strukture su kroz obrazovne sisteme prilagođavali interpretaciju uzroka i krivice za početak rata svojim interesima. Interesatno je spomenuti da su i u susjedstvu, Hrvatskoj i Srbiji, teme rata uvrštene u udžbenike dok je trajao. Već je ranije spomenuto kako su se u dijelovima BiH gdje su Hrvati i Srbi bili većinski narod, koristili udžbenici uvezeni iz Srbije²¹, odnosno Hrvatske²², te da su hrvatski i srpski organi u BiH, nadležni za obrazovanje, jednostavno su preuzimali planove i programe od svojih „matičnih država”.²³ Ova praksa trajala je sve do 2000. godine kada je donesena uredba da se se u Bosni i Hercegovini ne mogu koristiti udžbenici za tzv. nacionalnih predmeta²⁴ iz inozemstva, odnosno iz Hrvatske i Srbije, pa su ti sadržajno isti ili donekle modificirani udžbenici, umjesto u Beogradu i Zagrebu, izdavani u Istočnom Sarajevu, Grudama ili Mostaru.²⁵ U udžbenicima historije na bosanskom jeziku izdatim 1994. godine predstavljeni su i sadržaji o raspadu Jugoslavije i ratu koji je potom uslijedio. U dijelovima sa bošnjačkom većinom od školske 1994/1995. godine uvode se udžbenici koje je izdalo Ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta Republike Bosne i Hercegovine, koji ostaju na snazi do 2003. godine. U ovim udžbenicima uzroci rata se nalaze u planiranoj velikosrpskoj agresiji na prostor BiH u skladu sa njenom ekspanzionističkom politikom. Osamostaljenje Bosne i Hercegovine i njeno međunarodno priznanje bio je povod otvorene srpsko-crnogorske agresije na BiH u saradnji sa Jugoslovenskom narodnom armijom.²⁶ U srpskim udžbenicima početak raspada Jugoslavije je smješten u kraj 60-tih godina 20. stoljeća kada je sa čelne pozicije uklonjen Aleksandar Ranković, te se nastavlja kroz procese njene federalizacije u skladu sa Ustavom iz 1974. godine. Rat 90-tih je predstavljen kao posljedica djelovanja slovenačkog i hrvatskog rukovodstva zbog čega su bila ugrožena prava srpskog naroda koji je primoran da se naoružava i brani uz pomoć Jugoslovenske narodne armije. Ratni zločini se u udžbenicima priznaju ali su izjednačeni i prikazano je da su sve strane u tom ratu za njih podjednako

---

²⁰ Iz vlastitog iskustva školovanja u ratnim uslovima u opkoljenom Sarajevu 1992-1995. godine navodim primjer da se o ratu i njegovim uzrocima podučavalo ne samo na nastavi historije, već i na svim drugim predmetima. Rat je bio svakodnevnica o kojoj su nam nastavnici predavali i davali svoj vlastiti komentar. Za nastavu historije u 8. razredu sk. 1993/1994. godine nisu postojali udžbenici nego su se koristile kopirane skripte udžbenika historije iz 1990. godine koje su obrađivale teme zaključno sa drugim svjetskim ratom i pokretom nesvrstanih. O aktuelnom ratu nisu bile napisane lekcije, ali su nastavnici tumačili uzroke rata. (Op. a.)

²¹ Prvi udžbenici uvezeni u Republiku Srpsku, a prerađeni konkretno za BiH, pojavili su se na tržištu 1997. godine. *Dodatak* za udžbenik historije, (udžbenik historije 20. stoljeća za VIII razred, autora Ranka Pejića) bio je dopuna udžbenika uvezenog iz Beograda. 18 Ovaj *Dodatak* korišten je u školama u Republici Srpskoj u sljedeće dvije školske godine, uključujući i školsku 1999./2000. godinu. Većina udžbenika historije u upotrebi u Republici Srpskoj je, od 2000. godine, izdata u BiH (u Republici Srpskoj), iako njihov sadržaj nije automatski odražavao bosanskohercegovačku historiju. Veliki broj tih istih udžbenika, uvezenih iz Beograda, štampani su kao izdanje izdavačke kuće u Istočnom Sarajevu. Neki udžbenici historije također su bili napisani i izdati u Republici Srpskoj, a sadržaj se, obično, nije posebno razlikovao od udžbenika napisanih u Beogradu. Karge/Batarilo 2008, 15;

²² Sve do 2000. godine, hrvatski organi sa sjedištem u Mostaru, odobravali su zagrebačka izdanja udžbenika, bez ikakvog prilagođavanja sadržaja uslovima u BiH. Prilagođavanje udžbenika bosanskohercegovačkim uslovima počelo je od 2001. godine, kada je imenu autora iz Zagreba dodato ime hercegovačkog koautora, te izdavanjem udžbenika u Mostaru. Dodatni sadržaj, koji se odnosio na bosanskohercegovačku historiju, bio je neznatan. Posljednji udžbenik, koji je neznatno izmijenjen u smislu bosanskohercegovačkih prilika, bio je udžbenik iz 2003. godine za VIII razred osnovne škole. Na tržištu udžbenika u BiH pojavili su se, 2006. godine, prvi udžbenici historije, koje su napisali hrvatski autori (iz Hercegovine). Prilagođene verzije zagrebačkih izdanja udžbenika koji su izlazili u Mostaru, također su bili u upotrebi. Karge/Batarilo 2008, 16;

²³ Karge/Batarilo 2008, 15;

²⁴ Nacionalnom grupom predmeta podrazumjevaju se maternji jezik, historija, geografija i vjeronauk.

²⁵ Katz 2015, 53.

²⁶ ²⁶ Mustafa Imamović, Muhidin Pelešić i Muhamed Ganibegović, *Historija za 8. razred osnovne škole*, Sarajevo 1994.

odgovorne.²⁷ Hrvatski udžbenici, kako se vidi iz analize Damira Agičića, a koji su korišteni u BiH, uglavnom tretiraju teme samostalnosti i međunarodnog priznanja republike Hrvatske, te agresije na Republiku Hrvatsku, ali spominje i velikosrpska agresija na BiH i saradnja hrvatskih i bošnjačkih snaga u borbi protiv nje.²⁸

Navedeni udžbenici korišteni su aktivno sve do 1998. godine kada je međunarodna zajednica u Bosni i Hercegovini putem Ureda visokog predstavnika, OSCE misije i ureda Vijeća Evrope započela intenzivne radnje na reformi nastave nacionalnih predmeta, prije svega historije. Sve je započelo formiranjem komisije za reviziju udžbenika i uklanjanja uvrijedljivih sadržaja koja je formirana 1998. godine.²⁹ Tokom 1999. godine na osnovu zaključaka rada komisije provedeno je uklanjanje uvrijedljivih sadržaja koji su sadržavali govor mržnje ili interpretacije koje nisu bile u skladu sa mišljenjem predstavnika druga dva naroda i sl. te su takvi sadržaji precrtavani markerima u postojećim udžbenicima jer novi u tom trenutku nisu mogli biti štampani. Također rađena je je tzv. neutralizacija sadržaja upravo na primjeru rata 1992-1995. jer je označen agresijom u bosanskim i hrvatskim udžbenicima, dok je u srpskim bio interpretiran kao građanski rat. Navedene formulacije zamijenjene su „neutralnijim“ nazivima – prošli rat, protekli rat, posljednji rat.³⁰ U svojoj *Preporuci 1454 (2000.) Obrazovanje u Bosni i Hercegovini* (april 2000.), Parlamentarna skupština Vijeća Evrope zagovarala je da se privremeno obustavi podučavanje o periodu od 1992. do 1995. godine u BiH, sve dok historičari u BiH – uz podršku međunarodnih stručnjaka – ne utvrde zajednički pristup izučavanju ovog perioda u školi.³¹ Ovu preporuku prihvatila su ministarstva u dijelovima BiH sa bošnjačkom većinom, završavajući sadržaj u udžbenicima sa referendumom za nezavisnost BiH. Ovaj preporučeni moratorij, kako ga se često nazivalo, bio je donekle na snazi sve do 2018. godine. Naime u udžbenicima koji su izdati nakon 2000. godine period 1992-1995. nije se posebno obrađivao, već se samo činjenično konstatirao sa vrlo šturim informacijama o proglašenju nezavisnosti Bosne i Hercegovine, početku rata u aprilu 1992. godine i njegovom završetku potpisivanjem Dejtonskog mirovnog sporazuma u novembru 1995. godine.³² Iako je moratorij bio na snazi različitim ranije provedenim analizama je utvrđeno kako ova najkontraverzija i najosjetljivija tema je ipak posredno uključena u udžbenike te da je puno otvorenih pitanja i skrivenih poruka mržnje spram drugih naroda u načinu njenog predstavljanja.³³

Prema analizi koju su proveli OSCE misija u BiH i stručnjaci Georg Eckert Instituta iz Braunschweiga za nastavnike historije u Bosni i Hercegovini, podučavanje o posljednjem ratu danas predstavlja jednu od oblasti koju je teško predavati. Kao što to pokazuje analiza udžbenika historije (Prvi dio), rat od 1992. do 1995. godine obrađen je u aktualnim udžbenicima historije: a) veoma kratko, ali ipak uz jednostrane komentare (udžbenici historije na srpskom jeziku); b) detaljnije, ali daleko od ujednačenog prikaza (udžbenici historije na hrvatskom jeziku); ili c) uopće nije obuhvaćen (novi udžbenici historije napisani na bosanskom jeziku).³⁴ Prezentirani sadržaji bili su predmetom analize Komisije za analizu i

---

²⁷ Stojanović 2011, 357-358.

²⁸ Agičić 2011, 359-377.

²⁹ Pingel 2009, 269-277; Torsti 2003 162-258.; Karge/Batarilo 2008a; 10-11.

³⁰ Pingel 2017, 238-239.

³¹ Karge/Batarilo 2008, 11; Pingel 2009, 270-273.

³² Karge/Batarilo 2008, 28-31; Karge/Batarilo 2008a; 22,

³³ Karge/Batarilo 2008, 35; Karge/Batarilo 2008a, 22-24; Katz 2015, 61-63.

³⁴ Karge/Batarilo 2008, 22; Heike Karge, *Historija 20. stoljeća u udžbenicima Bosne i Hercegovine: Analiza udžbenika historije za završne razrede osnovne škole*, OSCE BiH i Georg Eckert Institut, Braunschweig, Sarajevo 2008. Autorica je u navedenoj publikaciji predstavila analizu udžbenike publikovanih 2006 i 2007. godine u skladu sa Smjernicama za izradu udžbenika u BiH te uočila niz poboljšanja u odnosu na ranije

uklanjanje uvrijedljivih sadržaja, pa se smatra da su u najvećoj mjeri oslobođeni jezika mržnje iako se skrivene poruke provlače kroz određene sadržaje.³⁵ Prema navedenoj anketi nastavnici u BiH danas imaju podijeljeno mišljenje o tome treba li rat od 1992. do 1995. godine biti obrađen u udžbenicima, s tim da većina njih tvrdi da rat treba obraditi jer je njegovo nespominjanje u učionici, niti je moguće, niti poželjno. Učenici o ratu saznaju od porodice. Tragovi rata vidljivi su u javnom prostoru putem spomeničkih obilježja, a sa različitim narativima o ratu manipuliše se putem svih vrsta medija, a posebno na internet portalima i forumima koji ih prate na kojima dominira jezik mržnje i netrpeljivosti, jednostranog tumačenja i okrivljavanja druge strane. Odatle se čini i opravdanom potreba da se ovi sadržaji uvrste u nastavni plan i program i udžbenike koji ga prate kako bi bili prezentirani na adekvatan način.

Udžbenici

U osnovnim školama udžbenici su i dalje jedno od osnovnih nastavnih sredstava za izvođenje nastave historije. Oni na neki način predstavljaju osnovni izvor spoznaje za učenike, te njihov sadržaj predstavlja određenu vrstu apsolutne istine ili kanoniziranog znanja. Prema dokumentu Smjernica za izradu i ocjenu udžbenika historije, koji je jedan od osnovnih dokumenata za pisanje i valoriziranje udžbenika historije na nivou Bosne i Hercegovine, „udžbenik historije osnovna je obavezna školska knjiga, kojom se određuje nivo znanja u okviru svake programom predviđene teme iz historije“.³⁶

Analizom udžbenika iz Bosne i Hercegovine obuhvaćena su tri udžbenika za predmet(e) historija, istorija, odnosno povijest te jedan dodatni nastavni materijal, koji se koriste u 2018/2019. školskoj godini. S obzirom da je naglasak naše analize udžbenički sadržaj iz Bosne i Hercegovine, njih ćemo nešto detaljnije i predstaviti.

Udžbenik autora Izeta Šabotića i Mirze Čehajića odobren je od strane Federalnog ministarstva nauke i obrazovanja još 2012. godine kada je i prvi put izdat.³⁷ Te je godine na natječaju za pribavljanje rukopisa udžbenika po prvi put usvojena politika da za jedan razred bude odobren samo jedan udžbenik. Tako se ovaj udžbenik zapravo našao jedini na tržištu za nastavu historije koja se izvodi po nastavnom planu i programu na bosanskom jeziku, a pošto nije provedena procedura za izdavanje novih udžbenika, on je i dalje jedini udžbenik koji se i sada koristi. Nastavna jedinica „Raspad SFRJ i međunarodno priznanje Bosne i Hercegovine“ (179-183) objašnjava uzroke izbivanja rata, a kratko je spomenut i rat u Sloveniji i Hrvatskoj.³⁸ U samoj lekciji „Ratni i postratni period u Bosni i Hercegovini“ obrađene su pripreme za rat, početak ratnih operacija, Vašingtonski sporazum, intervencija međunarodne zajednice i Dejtonski mirovni sporazum, te obilježja postratnog perioda u Bosni i

---

udžbenike i praksu prikazivanja kontraverznih tema kao što je raspad Jugoslavije i rat 1992-1995. u Bosni i Hercegovini. Analizirani udžbenici su: Muhamed Ganibegović. Historija – Povijest za osmi razred osnovne škole (treće izdanje). IP “Svijetlost” d.d. Sarajevo 2006; Hadžija Hadžiabdić, Edis Dervišagić, Alen Mulić, Vahidin Mehić. Historija. Istorija. Povijest 8. Udžbenik za 8. razred osnovne škole. Bosanska Knjiga. Tuzla 2007; Hrvoje Matković, Božo Goluža, Ivica Šarac. Povijest 8. Udžbenik za VIII razred osnovne škole (treće izdanje). Školska naklada. Mostar 2006; Dr. Ranko Pejić. Istorija za 9. razred osnovne škole. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. Istočno Sarajevo 2006; S. Tešić, S. Gavrić, R. Pejić. Istorija za 9. razred osnovne škole. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. Istočno Sarajevo 2007; Zijad Šehić, Zvezdana Marčić-Matošević, Alma Leka. Historija. Istorija. Povijest. Udžbenik sa historijskom čitankom za osmi razred osnovne škole. Sarajevo Publishing. Sarajevo 2007; Leonard *Valenta*. Historija – Povijest za 8. razred osnovne škole. Bosanska riječ. Sarajevo 2007

³⁵ Karge 2008, 14-16.

³⁶ Smjernice za pisanje i ocjenu udžbenika historije za osnovne i srednje škole u Bosni i Hercegovini, Čl. 3.15.

³⁷ Šabotić / Čehajić 2012.

³⁸ Ibid., 181.

Hercegovini.³⁹ Na ukupno 198 strana udžbenik hronološki obrađuje period od početka 20. stoljeća i izbijanja Prvog svjetskog rata do 2000. godine. Posljednje poglavlje je „Bosna i Hercegovina u 20. stoljeću“ u kojem su obrađene sve faze njenog razvoja unutar različitih državno-pravnih okvira u kojima se nalazila. Naglasak u udžbeniku je na historiji Bosne i Hercegovine, što je u skladu sa zakonskim okvirom, iako je na nekoliko mjesta u knjizi naglašen pristup u predstavljanju položaja Bošnjaka spram ostalih naroda.

Udžbenik Povijest za 9. razred autora Stjepana Bekavca, Maria Jareba i Miroslava Rozića izdat je 2015. godine u izdanju izdavačke kuće Alfa u Mostaru.⁴⁰ Ovaj se udžbenik najviše koristi u nastavi koja se izvodi na hrvatskom jeziku. Interesantno je da je udžbenik gotovo istog sadržaja i dizajna godinu dana prije ovoga izdala istoimena izdavačka kuća sa sjedištem u Zagrebu,⁴¹ a razlika je u tome što su mostarskoj varijanti pridodate lekcije koje se tiču Bosne i Hercegovine i autorski niz proširen za jednog autora koji dolazi s prostora Hercegovine. U tematskoj cjelini „Postanak i razvoj samostalne Hrvatske i BiH“ nalazi se ukupno pet lekcija: „Raspad SFRJ“, „Pobuna Srba u Hrvatskoj“, „Od međunarodnog priznanja do pobjede u Domovinskom ratu“ i „Bosna i Hercegovina – samostalna država“. Najviše pažnje posvećeno je putu Hrvatske u samostalnost i Domovinskom ratu (149-176)⁴² i uopće ulozi hrvatskog naroda, dok je Bosni i Hercegovini i ratu 1992–1995. posvećeno svega tri stranice (177-180). Od ukupno 202 stranice udžbenika, sadržajima koji obuhvataju teme iz nacionalne historije pripada 88 stranica tj. 21 lekcija od kojih je njih 20 posvećeno historiji Hrvatske, a samo jedna, i to gore navedena, historiji Bosne i Hercegovine.⁴³ I na ovom primjeru, kao i na od ranije poznatim primjerima udžbenika za nastavu na hrvatskom jeziku vidimo da je nacionalna historija shvaćena i predstavljena kao prošlost Hrvatske, te da je jako malo sadržaja koji se tiču prošlosti hrvatskog naroda u Bosni i Hercegovini ili uopšte prostora Bosne i Hercegovine kroz historiju. Kroz udžbeničke sadržaje vidljiva je jaka nota nacionalnog osjećaja, kroz isticanje nepovoljnog položaja hrvatskog naroda u jugoslovenskim državama te razvijanje nacionalnog osjećaja kroz empatiju vezanu za žrtve domovinskog rata.

Treći analizirani udžbenik je i najmlađi u nizu analiziranih udžbenika. Izdat je 2018. godine u izdanju JP Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Istočno Novo Sarajevo, a priredio ga je Dragiša D. Vasić, vanredni profesor Odsjeka za istoriju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Banja Luci.⁴⁴ Udžbenik je pripremljen prema nastavnom planu i programu za 9. razred osnovnih škola u Republici Srpskoj usvojenom početkom 2018. godine. U udžbeniku je malo tema koje se tiču Bosne i Hercegovine, naglasak je na prikazu Srbije i Srba u Prvom i Drugom svjetskom ratu te njihovog položaja u Jugoslaviji, Kraljevini Jugoslaviji i SFRJ. I u onim temama koje su posvećene prostoru Bosne i Hercegovine naglasak je na primjerima iz prošlosti srpskog naroda dok se drugi narodi gotovo i ne spominju. Posljednja tematska cjelina je i predmet analize ovog rada. Pod naslovom „Republika Srpska, Bosna i Hercegovina i prostor bivše Jugoslavije na kraju XX i početkom XXI vijeka“ obrađene su lekcije: „Propast Jugoslavije. Ratovi za jugoslovensko naslijeđe“, „Srbija i Crna Gora na kraju XX i početku XXI vijeka“, „Građanski rat u Bosni i Hercegovini (1992–1995). Stvaranje

³⁹ Šabotić / Čehajić 2012, 184-189.

⁴⁰ Bekavac / Jareb / Jozić 2015.

⁴¹ Bekavac / Jareb 2014. Lekcije o ratu u Hrvatskoj (Domovinski rat) i u Bosni i Hercegovini nalaze se na stranicama 155-176.

⁴² Bekavac / Jareb / Jozić 2015. Lekcije o ratu u Hrvatskoj nalaze se na stranicama 155-176 i potpuno su identične onima iz udžbenika koji se koristi u Hrvatskoj.

⁴³ Bekavac / Jareb / Jozić 2015, 3.

⁴⁴ Васић 2018.

Republike Srpske“ i „Republika Srpska u dejtonskoj Bosni i Hercegovini“.⁴⁵ Pristup u udžbeniku je jednostran i izrazito nacionalno obojen. Posebno se ističu žrtve srpskog naroda u svim ratovima vođenim u 20. stoljeću što ima cilj stvaranja empatije kod učenika i razvijanja nacionalnog osjećaja prema vlastitom narodu, dok se bilo kakva odgovornost za ratove i stradanja potpuno prešućuje, što ćemo vidjeti iz analiziranih sadržaja. Ono što ovaj udžbenik karakterizira u prikazivanju drugih naroda jest relativizacija i stereotipizacija koja služi da opravda položaj vlastitog naroda.

Posljednji analizirani sadržaj je knjiga „Nastavni materijali za izučavanje opsade Sarajeva i zločina genocida počinjenog u Bosni i Hercegovini u periodu 1992–1995. godine u osnovnim i srednjim školama u Kantonu Sarajevo“, koju je u aprilu 2018. godine izdalo Ministarstvo obrazovanja, nauke i mladih Kantona Sarajevo, namijenjenu za osnovne i srednje škole u Kantonu Sarajevo koje rade po bosanskom nastavnom programu. U skladu s novim Zakonom o osnovnom odgoju i obrazovanju te novim Zakonom o srednjem obrazovanju, donesenim u maju 2017. godine, koji su predvidjeli da će Ministarstvo za obrazovanje, nauku i mlade Kantona Sarajevo omogućiti učenicima osnovnih i srednjih škola intenzivnije izučavanje opsade Sarajeva, agresije 1992–1995. godine na Bosnu i Hercegovinu te posebno zločina protiv čovječnosti i zločina genocida počinjenih u Bosni i Hercegovini u navedenom periodu, Ministarstvo je imenovalo stručnu komisiju koja je radila na izradi i pripremi tih materijala.⁴⁶ U štampanom materijalu koji je nakon izdavanja podijeljen svim školama, odnosno nastavnicima, nalaze se četiri nastavne jedinice s naslovima predviđenim nastavnim programom te metodički priručnik za nastavnike s prijedlogom realizacije spomenutih nastavnih jedinica, kao i dodatni materijali za nastavnike. U četiri nastavne jedinice priručne u tom materijalu – „Opsada Sarajeva 1992–1995. – Vojno-politički aspekt opsade Sarajeva“, „Opsada Sarajeva 1992–1995 – Svakodnevni život i ugrožavanje humanitarnog prava“, „Etničko čišćenje, ratni zločini i zločini protiv čovječnosti počinjeni u Bosni i Hercegovini 1992–1995. godine“ i „Genocid u Srebrenici 1995. godine“ dato je jako puno faktografskog, ali i izvornog materijala. U pristupu, što će se vidjeti na izdvojenim primjerima, ipak se bošnjački narod prikazuje kao žrtva, a karakteristična je i „sarajevocentrična“ perspektiva upravo zbog pažnje koja je posvećena opsadi Sarajeva, samo uzgred spominjući druge gradove u Bosni i Hercegovini koji su također tokom rata 1992–1995. bili pod opsadom (Bihać, Goražde, Srebrenica, Žepa).⁴⁷

Od udžbenika iz Republike Hrvatske analizirani su sadržaji tri udžbenika. Prvi je udžbenik autora Stjepan Bekavca i Marija Jareba (Povijest 8, udžbenik, Alfa, Zagreb 2014)⁴⁸, zanimljiv jer svojom sadržinom u potpunosti odgovara već spomenutom udžbeniku izdatom od strane Alfa Mostar iz 2015 godine, a koji se koristi prema nastavnom programu na hrvatskom jeziku u Bosni i Hercegovini. U ovom udžbeniku sadržaji o devedesetim obuhvataju ukupno 26 stranica teksta sa najvećim fokusom na rat u Hrvatskoj. Drugi analizirani udžbenik je udžbenik u izdanju Školske knjige Zagreb autora Krešimira Erdelje i Igora Stojakovića pod naslovom Tragom prošlosti 8 (Zagreb 2015) donosi sadržaje o ratovima devedesetih na samo pet stranica sa naglaskom na Domovinski rat i kratak osvrt na rat u Bosni i Hercegovini.⁴⁹

---

⁴⁵ Ibid., 177-191.

⁴⁶ Muminović i dr. 2018, 3. Komisija koja je radila na materijalu: autori nastavnih materijala za učenike Azerina Muminović i Asmir Hasičić; autor metodičko-didaktičkog priručnika uz nastavne jedinice za učenike: mr. Melisa Forić Plasto; recenzenti nastavnih materijala za učenike i autori dodatnih nastavnih materijala za nastavnike: prof. dr. Zijad Šehić, dr. sci. Mesud Šadinlija, Jasmin Medić, MA historije.

⁴⁷ Muminović i dr. 2018, 12.

⁴⁸ Bekavac/Jareb 2014;

⁴⁹ Erdelja / Stojaković 2015;

Posljednji analizirani udžbenik je onaj autorice Snježane Koren Povijest 8, Profil-Klett 2014. u kojem su predstavljeni sadržaji o Ratu u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini.⁵⁰ Iako je ovo jedini udžbenik koji sadrži elemente suočavanja sa prošlosti, on je u Hrvatskoj javnosti izazivao i dalje izaziva dosta kontradikcije u smislu da sadržajima o domovinskom ratu nije posvećena dovoljna pažnja.

Slobodno tržište u Srbiji donijelo je listu od šest udžbenika za osmi razred osnovne škole. U analizi su korišteni udžbenici izdati između 2010. i 2014. godine.⁵¹ Predstavljanje sadržaja o ratovima devedesetih varira svojim obimom, ali se primjeti sistematičnost i zastupljenost tema (raspad Jugoslavije, rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, agresija NATO-a) koja je vjerovatno posljedica izrade udžbenika prema nastavnom programu.

U samoj analizi nastojali smo obratiti pažnju kako su prikazani ratovi u Sloveniji, Hrvatskoj, je okarakteriziran rat u Bosni i Hercegovini 1992–1995. – agresija, građanski rat i sl., da li su i na koji način označeni i prikazani zločini – genocid, ratni zločini, logori, masovna stradanja, koje su ličnosti prikazane i označene kao akteri rata te na koji su način prikazane žrtve?

Raspad Jugoslavije – Uzroci ratova

Proces raspada Jugoslavije je uvod za priču o ratovima. Njega nalazimo u svim analiziranim udžbenicima, sa izvjesnim razlikama u datiranju samog početka. Smrt Josipa Broza Tita i privredna kriza je početak kraja u udžbenicima na bosanskom⁵², hrvatskom jeziku⁵³ i nekim od srbijanskih udžbenika.⁵⁴ Uzroci političke krize objašnjavaju se jačanjem međunacionalnih suprotnosti te jačanjem *agresivnih centralističkih-velikosrpskih snaga* na čelu sa Slobodanom Miloševićem.⁵⁵ Ustav iz 1974. u navedenim udžbenicima spominje se kao kamen spoticanja za srpske političare i ideju stvaranja Velike Srbije.⁵⁶ Zanimljivo je da Ustav iz 1974. u srbijanskim udžbenicima predstavlja korijen problema koji će izazvati raspad Jugoslavije i dovesti do ratova u devedesetim godinama 20. stoljeća.⁵⁷ Slobodan Milošević i dolazak na čelo KP Srbije dosta su uzdržano prikazani u srbijanskim udžbenicima⁵⁸ dok se u udžbeniku D. Vasića iz Republike Srpske njegova pojava i djelovanje skoro pa i veliča i opravdava: *„Bilo je pitanje vremena kada će Srbi, razbijeni i poniženi Ustavom iz 1974. godine i progonom na Kosovu, odlučno postaviti pitanje izmjene svog položaja. Iz rukovodstva Srbije tražene su promjene ustava i prije i poslije Titove smrti. Međutim najrazvijenije republike Slovenija i Hrvatska nisu imale razumijevanja za loš položaj Srbije. Na čelo SK Srbije 1987.*

---

⁵⁰ Koren 2014;

⁵¹ Вајагић /Стошић 2011; Ђурић /Павловић 2011; Симић /Петровић 2015; Свилар Дујковић / Дујковић 2013; Омрчен / Грбовић 2014; Љушић / Димић 2010.

⁵² Šabotić / Čehajić 2012, 179-180;

⁵³ Bekavac/Jareb/Rozić 2015, 149; Bekavac/Jareb 2014,149.

⁵⁴ Свилар Дујковић / Дујковић 2013, 186; Омрчен / Грбовић 2014, 248-249.

⁵⁵ Šabotić / Čehajić 2012, 179-180; Bekavac/Jareb/Jozić 2015, 149; Bekavac/Jareb 2014, 149.

⁵⁶ Ibid.

⁵⁷ Вајагић /Стошић 2011, 198; Ђурић /Павловић 2011, 184;

⁵⁸ U udžbeniku Вајагић /Стошић prikazan je dolazak Miloševića na vlast i njegovo suparništvo sa drugom strujom predvođenom Ivanom Stambolićem. Ključ uspjeha navodi se kroz njegov angažman na Kosovu te *„Koristeći masovna narodna okupljanja u znak podrške novom političkom pravcu, Milošević se nametnuo kao novi nacionalni lider i borac za vraćanje dostojanstva i jedinstva Srbije. Masovni skupovi bili su sredstvo za rušenje odnosa u federaciji koji su uspostavljeni Ustavom iz 1974.“* Вајагић /Стошић 2011, 198; Dok se u udžbeniku Ђурић /Павловић vidi i kritički stav prema samom Miloševićevom režimu: *„Srpsko rukovodstvo najduže se opiralo demokratizaciji društva i uvođenju višepartijskog sistema. Srpska politička scena na čelu sa Slobodanom Miloševićem bila je obeležena represijom režima, odsustvom pune demokratije i političke tolerancije, progonom i hapšenjem političkih protivnika i masovnim pljačkanjem građana pd strane dela vladajuće elite.“* Ђурић /Павловић 2011, 184.

godine izabran je Slobodan Milošević. On je posjetom Kosovu te godine i podrškom tamošnjim Srbima, otvorio „srpsko pitanje“. Uslijedili su brojni skupovi podrške ugroženim kosovskim Srbima. Nakon velikih skupova (tzv. događanje naroda rukovodstva Vojvodine, Kosova i Crne Gore su prinuđena na ostavke. Novi rukovodioci su bili pristalice politike Slobodana Miloševića. Izmjenama pojedinih ustavnih odredbi 1989. i novim ustavom 1990. Srbija je vratula ovlašćenja na teritorijama autonomnih pokrajima Vojvodine, Kosova i Metohije⁵⁹

U svim analiziranim udžbenicima se spominje raspad Saveza komunista Jugoslavije, prvi višestranački izbori i smjena jednopartijskog sistema vladavinom nacionalnih stranaka, uz napomenu da se nacionalne stranke izričito ne spominju već su samo nabrojane a u slučaju udžbenika na hrvatskom jeziku kod Bekavac/Jareb odnosno Bekavac/Jareb/Jozić označene su kao nekomunističke.⁶⁰ U udžbeniku D. Vasića doslovno se navodi da su HDZ, SDA i SDS nacionalne stranke koje su odnijele pobjedu u Bosni i Hercegovini.⁶¹ Različite perspektive o kvalifikaciji stranke koja je pobjednik izbora u Hrvatskoj, te jedna od pobjednica u Bosni i Hercegovini možemo pratiti u udžbeniku D.S.Dujković i G.Dujković gdje je navedeno da je to *najekstremnija nacionalistička stranka*⁶² dok se u udžbenicima Bekavac/Jareb i Bekavac/Jareb/Rozić iz hrvatske perspektive objašnjava da se stranački program HDZ temeljio na *samostalnost i suverenosti hrvatske države*.⁶³ U nekim od udžbenika detaljnije se spominju i pregovori o preuređenju države⁶⁴, dok se u većini odmah u tumačenju prelazi na proces osamostaljivanja Slovenije i Hrvatske što je zapravo bio i okidač za početak sukoba. Proglašenje nezavisnosti Slovenije i Hrvatske u srbijanskim i udžbenicima u Republici Srpskoj prikazano je u negativnom svjetlu s obzirom na to da se kroz udžbenički narativ srpski narod nastoji prikazati kao čuvar ideje jugoslovenske države i njegovog opstanka. Tako se u udžbeniku M. Omrčen i N. Grbović navodi da je „*Formalni raspad Jugoslavije počeo u junu 1991 kada su slovenački i hrvatski parlamenti proglasili nezavisnost svojih republika. Bio je to uvod u krvavi građanski rat koji će se voditi na prostorima bivše Jugoslavije sve do 1995. godine*“.⁶⁵ Time autorice nastoje potvrditi negativne učinke proglašenja nezavisnosti i krivnju pripisati ovim dvjema republikama. Slično se navodi i u udžbeniku Đ. Đurića i M. Pavlovića „*Formalni raspad SFRJ počeo je 25. juna 1991. godine kada je slovenački parlament na osnovu rezultata referenduma, izglasao nezavisnost ove republike. Sutradan je to isto učinio i hrvatski sabor, koji je prethodno (25. decembra 1990) proglasio novi ustav u kome su Srbi izgubili status konstitutivnog naroda, a koji su imali od 1944. godine. Porast međunacionalne mržnje i javno ispoljavanje nacionalizma probudilo je strahove i sećanja na ustaške zločine tokom Drugog svetskog rata*“.⁶⁶ Posljednja rečenica je u duhu narativa korištenih na početku i tokom rata u smislu isticanja korijena sukoba iz prošlosti te jačanja nacionalnog osjećanja. Ni jedan od navedenih udžbenika iz Srbije niti Republike Srpske ne navodi činjenice o organiziranju srpskih snaga naoružavanih i pomaganih od strane JNA na području Hrvatske prije proglašenja njene samostalnosti, kao ni o izdvajanju srpskih autonomnih oblasti na prostoru Hrvatske⁶⁷ o čemu se detaljno govori u udžbeniku Bekavac/Jareb i

---

⁵⁹ Васић 2018, 168.

⁶⁰ Šabotić / Čehajić 2012, 180; Bekavac/Jareb/Rozić 2015, 152; Bekavac/Jareb 2014, 152.

⁶¹ Васић 2018, 185.

⁶² Свилар Дујковић / Дујковић 2013, 186;

⁶³ Bekavac/Jareb/Rozić 2015, 151; Bekavac/Jareb 2014, 151.

⁶⁴ Šabotić / Čehajić 2012, 181; Bekavac/Jareb/Rozić 2015, 154; Bekavac/Jareb 2014, 154. Васић 2018, 178; Коген 2014, 281.

⁶⁵ Омрчен / Грбовић 2014, 249.

⁶⁶ Ђурић / Павловић 2011, 184.

⁶⁷ Analiza 2015, 18-19-

Bekavac/Jareb/Rozić pod naslovom „Pobuna Srba u Hrvatskoj“ odnosno „Balvan Revolucija“.⁶⁸

Rat u Sloveniji (1991)

Rat u Sloveniji prikazan je samo u nekoliko udžbenika, dosta šturo i prilično nejasno. Navodimo primjer najdetaljnijeg opisa D. Vasića: „*Slovinci su pokušali da preuzmu kontrolu na graničnim prelazima prema Austriji i Italiji. Time su izazvali desetodnevnu intervenciju Jugoslovenske narodne armije (JNA). Sredinom jula 1991. godine Predsjedništvo SFRJ donijelo je odluku o povlačenju JNA iz Slovenije. Bio je to u suštini kraj Titove Jugoslavije. Završetak sukoba u Sloveniji postignut je posredovanjem Evropske zajednice među zaraćenim stranama. Time je započela internacionalizacije jugoslovenske krize*“.⁶⁹ Ovdje bi se učenici mogli zapitati zašto JNA intervenira kada je Slovenija proglasila svoju samostalnost?. U udžbeniku na bosanskom jeziku jednom rečenicom je navedeno da je čin osamostaljenja Slovenije izazvao početak sedmodnevnog rata u Sloveniji koji se nakon toga prenio u Hrvatsku (1991-1995),⁷⁰ bez objašnjenja ko je u ratu učestvovao i zašto te koje su njegove posljedice. U udžbeniku S. Koren iako kratko nešto je jasnije tumačenje rata da je nakon proglašenja nezavisnosti Slovenije „savezna vlada i JNA pokušale su preuzeti kontrolu graničnih prijelaza u Sloveniji što je dovelo do sedmodnevnog rata. Završio je sporazumom i povlačenjem jugoslavenske vojske iz Slovenije.“⁷¹ Neslaganje o trajanju rata vidimo u u udžbeniku R. Ljušić i Lj. Dimić gdje je navedeno da je rat trajao šest dana, a tamo je navedeno i da je „*intervenciju JNA (...) prouzrokovala odluka slovenačkih vlasti o preuzimanju kontrole na graničnim prelazima prema Austriji i Italiji*“, uz objašnjenje da je taj akt značio „*negiranje postojanja jugoslovenskog državnog suvereniteta*“.⁷² Najdetaljniji prikaz rata u Sloveniji nalazimo u udžbeniku Simić/Petrović gdje je u okviru podnaslova „Rat u Sloveniji“ navedeno: „Kada je jula 1991. godine Slovenija zauzela granične prelaze prema Italiji, Austriji i Mađarskoj i počela da gradi prelaz prema Hrvatskoj savezna vlada i premijer Marković izdali su naređenje JNA da interveniše. Slovenačka policija i jedinice teritorijalne odbrane postavile su barikade na putevima koje je vazduhoplovstvo JNA bombardovalo i izbio je kratkotrajan rat.“⁷³ Iz navedenih primjera vidimo da se interpretacije razlikuju, počev od dužine trajanja do toga ko je i zbog čega intervenirao. Može se konstatirati da se slovenačko ratno iskustvo ne doima dovoljno bitnim za detaljnije prikazivanje u hrvatskim i bosanskim udžbenicima, dok opet kroz neke od prikaza u srbijanskim udžbenicima možemo prepoznati važnost isticanja uloge JNA kao čuvara Jugoslavije te slovenačke nezavisnosti kao jednog od uzroka raspada Jugoslavije i početka ratova na njenom prostoru.

Rat u Hrvatskoj (1991-1995)

Oružani sukob u Hrvatskoj dosta detaljnije je opisan od rata u Sloveniji. To možemo pratiti u srbijanskim, hrvatskim i udžbeniku iz Republike Srpske, dok se u udžbeniku na bosanskom jeziku rat se samo spominje kao prenos sukoba iz Slovenije na teritorij Hrvatske⁷⁴ te kao uvod u ovo što će se dešavati u Bosni i Hercegovini⁷⁵.

Govoreći o uzrocima početka sukoba srbijanski udžbenici većinom navode promjene Ustava Hrvatske i tzv. izbacivanje Srba iz njega. Tako D. Vasić navodi: „*Novim ustavom iz decembra 1990. Srbima je ukinut status konstitutivnog naroda. To je značilo da Hrvatska više nije bila*

⁶⁸ Bekavac/Jareb/Rozić 2015, 155-156; Bekavac/Jareb 2014, 155-156.

⁶⁹ Vasić 2018, 185-186.

⁷⁰ Šabotić / Čehajić 2012, 181.

⁷¹ Koren 2014, 283.

⁷² Љушић / Димић 2010, 238

⁷³ Симић / Петровић 2015, 228.

⁷⁴ Šabotić / Čehajić 2012, 181.

⁷⁵ Ibid 184.

republika Hrata i Srba, već samo Hrvata, a da su Srbi nacionalna manjina. Sličnost nastupa i politike nove vlasti sa politikim NDH izazivala je kod Srba strah od novog genocida. Njihovom organizovanju pristupila je Srpska demokratska stranka (SDS)(...) Srbi su u krajevima koji su većinski nastanjivali (Sjeverna Dalmacija, Lika, Banija, Kordun, Zapadna Slavonija, Baranja i zapadni Srem) otkazala poslušnost Tuđmanovoj vlasti i stvorili svoje autonomne oblasti“.⁷⁶ Biranim konstrukcijama autor nastoji legitimizirati čin formiranja autonomnih oblasti kao i prikazati srpski narod kao žrtvu koja je morala da se brani na osnovu iskustva iz prethodnog rata. Zanimljivo je da isti autor na ulogu JNA u ratu vidi kroz mirovnu misiju tj. da je nastojala razdvojiti sukobljene strane (hrvatske snage i pobunjene Srbe) ne spominjući učešće JNA u napadima na gradove i sela u Republici Hrvatskoj.⁷⁷ U vezi s tim navodi se da su u decembru 1990. godine Srbi proglasili svoju državu Republiku Srpsku Krajinu (RSK) sa sjedištem u Kninu. (...) koja je nakon operacija Bljesak i Oluja uništena, a njeno stanovništvo izbjeglo pred hrvatskom vojskom.⁷⁸

U udžbeniku R. Ljušića oružani sukob u Hrvatskoj okarakteriziran je kao građanski rat, koji je započeo masovnim napadima hrvatskih paravojnih jedinica na JNA, opsada kasarni i poziv hrvatskim oficirima i vojnicima da se stave na raspolaganje Hrvatskoj. Navodi se također da su se žestoki sukobi vodili u Vukovaru, ali bez nekih širih elaboracija.⁷⁹ Najveći fokus je na operacije Bljesak i Oluju i njene posljedice. Navodi se: *“Na prelazu iz 1994. u 1995. izrađen je mirovni plan pod nazivom Z-4. On je predviđao mirnu integraciju zona u kojima je živio srpski narod u sastav hrvatske države. Takođe je bilo predviđeno da srpski narod dobije široku autonomiju u sastavu Hrvatske. Kako se sa prihvatanjem plana odugovlačilo hrvatski državni vrh je početkom maja 1994. izveo vojnu akciju „Bljesak“ kojom je sprovedeno unapred planirano etničko čišćenje Srba sa prostora zapadne Slavonije. Nekoliko mjeseci kasnije, augusta 1995. Hrvatska je izvela oružanu akciju „Oluja“. Tom akcijom bilo je realizovano unapred planirano etničko čišćenje Srba sa prostora Like, Korduna, Banije i Dalmacije. Srpska enklava u istočnoj Slavoniji integrisana je u sastav Hrvatske mirnim putem“.⁸⁰ Autoru je bilo bitno naglasiti da su Srbi iznevjereni pored obećanja te potcrtati čin etničkog čišćenja u oba slučaja kako bi se dodatno viktimizirali. Naravno o stradanju hrvatskog stanovništva tokom granatiranja i osvajanja Vukovara, te granatiranja Dubrovnika i drugih gradova nema pomena. Sličan pristup nalazimo i u udžbeniku Vajagić/Stošić gdje je potcrtana naklonost međunarodne zajednice spram Hrvatske te čija je pomoć zapravo pomogla Hrvatskoj da izraste u snagu čiji je cilj uništenje Republike Srpske Krajine, što je na kraju i učinjeno u operacijama Bljesak i Oluja, odnosno kako autori navode *„Tokom tih operacija hrvatska vojska izvršila je etničko čišćenje osvojenih teritorija, s kojih je proterala srpsko stanovništvo“.⁸¹ Isti autori među posljedicama iznova ističu etničko čišćenje, kao pojam koji je „ušao u široku upotrebu u svetskim medijima u vezi s nasilnim preseljenjima koja su pratila ratove na teritoriji SFRJ. Etničko čišćenje podrazumeva različite oblike nasilja uključujući i ubistva, mučenja, zastrašivanja. (...) Prema srpskim podacima teritoriju Hrvatske tokom ratnih sukoba napustilo je 447.316 Srba.“⁸² Zanimljivo je objašnjenje o učešću Srbije u ratu kao zaštitnika srpskog naroda iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine: *„Srpski narod u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini hteo je da ostane u Jugoslaviji. Ne osporavajući ni jednom narodu pravo da se odvoji od Jugoslavije, rukovodstvo Srbije zahtevalo je da se ni srpskom narodu ne ospori pravo da ostane u Jugoslaviji. Materijalno i politički Srbija je***

⁷⁶ Васић 2018, 179.

⁷⁷ Ibid. Autor navodi i da se nakon međunarodnog priznanja Hrvatske JNA povukla sa njene teritorije.

⁷⁸ Ibid. 180.

⁷⁹ Љушић / Димић 2010, 239.

⁸⁰ Ibid.

⁸¹ Вајагић /Стошић 2011, 195-196.

⁸² Ibid 197.

podržavala srpsku stranu u građanskom ratu koji je počeo. Ne odobravajući tu pomoć SAD i Evropska zajednica uticale su na Savet bezbednosti UN da 15. maja 1992. godine uvede ekonomske sankcije SRJ.“⁸³ O ratu u Hrvatskoj u okviru građanskog rata u Jugoslaviji govori i udžbenik Đ. Đurića i M. Pavlovića. Informacije koje su date dosta su šture, a rat u Hrvatskoj opisan pojednostavljeno zajedno sa ratnim dešavanjima u Bosni i Hercegovini. Naglasak je očekivano dat na početak „počeo je kao lokalni ograničeni rat u Hrvatskoj napadima na objekte JNA sredinom 1991. godine, a nastavljen je u Bosni.“ (...), a zatim i na kraj rata „Rat u Hrvatskoj okončan je akcijama hrvatske vojske protiv srpskog stanovništva (Bljesak i Oluja izvedene u maju i augustu 1995. godine) koje su završene padom Republike Srpske Krajine i proterivanjem preko 220.000 Srba.“⁸⁴ U udžbeniku P. Simića i I. Petrović dat je nešto detaljniji opis rata u Hrvatskoj čiji je početak prikazan kao „prenos napetosti iz Slovenije u delove Hrvatske naseljene Srbima, gde je već od proleća 1990. godine tinjao sukob između srpskog stanovništva i hrvatskih vlasti.“, dok je „(...) oružani sukob izbio sredinom septembra 1991. kada je Hrvatska napala kasarne i objekte JNA na svojoj teritoriji“. ⁸⁵ U ovom udžbeniku se spominju i borbe i stradanja u Vukovaru, kao i ratni zločini nad civilnim stanovništvom, ali nije jasno navedeno ko ih je počinio te ko su žrtve čime se stvarni zločin možda nenamjerno relativizira: „U Vukovaru su od avgusta do oktobra 1991. godine vođene teške borbe u kojima je grad pretrpeo velika razaranja. Vojnicima JNA pridružili su se lokalni srpski pripadnici Teritorijalne odbrane i dobrovoljci iz Srbije. Tokom borbi u Vukovaru i okolini počinjeni su prvi ratni zločini nad civilnim stanovništvom.“⁸⁶ Ovakav pristup uz navođenje informacija o stradanju Vukovara možemo prepoznati kao pokušaj suočavanja s prošlošću, ali nažalost on nije izveden do kraja. Na kraju su spomenute operacije Bljesak i Oluja kao rasplet sukoba u Hrvatskoj u kojem je stradalo mnogo civila.⁸⁷

U udžbeniku D. Svilar Dujković i G. Dujković rat u Hrvatskoj opisan je u poglavlju pod naslovom Razbijanje Jugoslavije i nastanak novih država. Kratko je navedeno da je nakon jednostranog proglašenja nezavisnosti u junu 1991. godine započeli su oružani sukobi na prostoru Slovenije i Hrvatske, te da je na prostoru Hrvatske došlo do krvavog rata između Hrvata i Srba. U tekstu se navodi uzrok nezadovoljstva Srba novim ustavom i proglašenjem Republike Srpske Krajine i njenog odvajanja od Hrvatske. ⁸⁸ Autori u nastavku teksta gdje je kombinirano objašnjen i ratni sukob u Bosni i Hercegovini, navode da je rat u Hrvatskoj završen operacijama Bljesak i Oluja uz protjerivanje 200.000 Srba sa teritorije RSK. Zanimljivo je ukazati i na zadatak učenicima za istraživanje o operacijama Medački džep i Oluja na osnovu literature i interneta, koji u potpunosti potvrđuje jednostranost u pristupu temama ratova 90-tih i za ovaj udžbenik.

Sve ono što nije spomenuto u srbijanskim udžbenicima, detaljno je elaborirano u udžbenicima iz Republike Hrvatske. Rat u Hrvatskoj obrađen je kroz tematsku cjelinu pod naslovom Domovinski rat i kako je i ranije navedeno jedna je od tema kojoj se posvećuje posebna pažnja još od 1992. godine. U udžbeniku K. Erdelje i Stojakovića za početak sukoba navodi se pobuna Srba i odvajanje od Hrvatske obrazovanjem Republike Srpske Krajine, ali i velikosrpske ideje koje su bile dio jedne hegemonističke politike: „Velikosrpski nacionalisti tada su zagovarali ideju stvaranja velike Srbije, čije bi se zapadne granice protezale od Virovitice, preko Karlovca do Karlobaga. Time su željeli ujediniti sve Srbe u jednoj državi. Srpski mediji i agitatori iz Srbije plašili su srpsko stanovništvo u Hrvatskoj da Republika Hrvatska sve više postaje slična ustaškoj NDH i da ako hoće ostati živi, trebaju uzeti oružje u

⁸³ Вајагић /Стошић 2011, 199.

⁸⁴ Ђурић /Павловић 2011, 185-186.

⁸⁵ Симић /Петровић 2015, 228.

⁸⁶ Ibid, 229.

⁸⁷ Ibid, 230.

⁸⁸ Свилар Дујковић / Дујковић 2013, 187.

ruke. Srpski tisak i televizija pokazivali su snimke ustaških zločina, plašeći ljude novim progonima.“⁸⁹ U tekstu se navode sukobi kod Pakraca, Plitvica, Borova tokom 1991. godine ali i učešće JNA u tim prvim sukobima, koja je „pomagala pobunu od samoga početka. Najprije prikriveno - dijeleći oružje pobunjenim Srbima, a kasnije sasvim otvoreno - koristeći u napadima na Hrvatsku zrakoplove, tenkove te dovodeći velik broj vojnika iz BiH, Srbije i Crne Gore“.⁹⁰ Autori navode bombardiranja brojnih gradova i sela diljem Hrvatske a najviše stradanje Dubrovnika i Vukovara. U kontekstu prvih sukoba navodi se i provođenje etničkog čišćenja: „U godinama do oslobođenja Hrvatske, računa se da je poginulo 13 000 vojnika i civila. Mnogi su ranjeni, a još ih je više izbjeglo iz svojih domova. Ubijanjem i protjerivanjem nesrba trebalo je stvoriti etnički čista područja, naseljena isključivo Srbima“⁹¹ Na kraju je značajan dio teksta posvećen oslobođenju hrvatskih područja kroz operacije Bljesak i Oluja. Egzodus srpskog stanovništva s prostora Srpske krajine opisan je na slijedeći način: „Na poziv vodstva Republike Srpske Krajine, a dijelom i zbog straha od suočenja s posljedicama počinjenih zločina, većina srpskog stanovništva napustila je to područje i otišla u Srbiju. Njihov povratak još uvijek teče. Tijekom i nakon operacije Oluja spaljen je dio kuća odbjeglih Srba, a dogodilo se i više ubojstava srpskih civila. Pojedinci su za navedene zločine optuženi, a neka suđenja su još uvijek u tijeku.“⁹² Kroz ovaj pristup vidimo i primjer suočavanja sa prošlosti, ali i jedan dosta objektivan i nepretenciozan pristup izučavanju ovog dijela hrvatske prošlosti.

Dosta sličan pristup u svom udžbeniku ima i S. Koren, ukazujući na uzroke i posljedice sukoba te donoseći hronologiju i opise najznačajnijih događaja. Dodatno se izdvajaju posebno odabrani i uzrastu učenika prilagođeni izvorni materijali koji govore o cijeni rata i oslikavaju ono šta rat u suštini donosi na svim stranama kroz lične priče svjedoka i učesnika. Posebno ističemo vrijednim tekst koji govori o nepovjerenju i netrpeljivosti prema srpskom stanovništvu koje je živjelo na teritoriju pod kontrolom hrvatskih vlasti.⁹³ Autorica ističe i odgovornost srpskih snaga za zločine „Rat u Hrvatskoj prouzročio je teška stradanaja. JNA i srpske paravojne jedinice odgovorne su za protjerivanja i ubijanja hrvatskog i drugog nesrpskog stanovništva, za razaranja gradova i sela i namjerno uništavanje kulturnih spomenika i katoličkih crkava. Počinjen je niz masovnih ubojstava osobito u selima Slavonije, Dalmacije, Like i Banije. Stotine tisuća ljudi prognane su iz svojih domova. (...) ratne prilike utjecale su i na to da brojni Srbi, osobito oni koji su živjeli u gradovima napuste Hrvatsku i odsele na područja pod srpskom kontrolom.“⁹⁴ Kroz oba primjera možemo vidjeti primjenu multiperspektivnosti i suočavanja s prošlosti, a naročito ističemo da autorica među žrtvama osim hrvatskog naroda spominje i stradanja drugog nesrpskog stanovništva s prostora Hrvatske. U lekciji posvećenoj kraju rata navedene su najznačajnije operacije oslobađanja hrvatskih teritorija (Maslenica, Medački Džep, Bljesak, Oluja, itd.) te su navedene i posljedice po srpsko stanovništvo (napuštanje sela te stradanja civilnog stanovništva): „Srpsko stanovništvo s tih područja većinom je izbjeglo u Bosnu i Hercegovinu i Srbiju odmah nakon početka vojnih djelovanja. Preostali su malobrojni stanovnici, uglavnom stariji ljudi. No, sljedećih mjeseci dogodila su se ubojstva nekoliko stotina srpskih civila, te pljačka i palež napuštene srpske imovine. Dio srpskih izbjeglica sljedećih godina vratio se u svoje domove, no njihov povratak bio je usporavan ili sprječavan.“⁹⁵ Uz multiperspektivan pristup, odgovorno iznošenje činjenica istaći ćemo još jedan od primjera za poticanje kritičkog

---

⁸⁹ Erdelja/Stojaković 2012,

⁹⁰ Ibid.

⁹¹ Ibid 234.

⁹² Ibid, 237.

⁹³ Koren 2014, 285.

⁹⁴ Ibid, 286.

⁹⁵ Ibid, 292.

mišljenja kod učenika koji S. Koren donosi. U udžbeniku je dat izvor o proglašenju moratorija na poučavanje sadržaja povijesti koji se odnose na bivšu Jugoslaviju sa pitanjima za analizu: „*Na koje se područje odnosila odluka? Što misliš, zašto je takva odluka donesena? Zašto se smatralo da prošlost može dijeliti ljude*“?⁹⁶ Ovakav primjer sjajno korespondira sa ishodima nastave historije, a to je da učenici na temelju tema iz prošlost razvijaju vlastito kritičko mišljenje koje će moći projicirati na aktualna pitanja sadašnjice.

Najdetaljniji pristup prikaza rata u Hrvatskoj donose udžbenici Bekavac/Jareb u Hrvatskoj i Bekavac/Jareb/Rozić u Bosni i Hercegovini. Uz detaljnu hronologiju i opise događaja. Rat je na više mjesta okarakteriziran kao agresija JNA na Republiku Hrvatsku kojima su se pridružili srpski pobunjenici, srpski ekstremisti i srpski terorist kako se u tekstu navodi na nekoliko mjesta. U lekciji pod naslovom „Velikosprska agresija na Hrvatsku“ opisane su vojne aktivnosti JNA uz postrojbe teritorijalne obrane Srbije, Crne Gore i iz Bosne i Hercegovine, kao i srpske paravojske postrojbe popunjene s dragovoljcima iz tih područja u cilju okupiranja hrvatskog teritorija, te organizacija obrane od strane hrvatskih snaga. Navedeni su napadi na gradove i sela te stradanja civilnog stanovništva koje je u njima živjelo.⁹⁷ Posebna lekcija pod naslovom „Vukovar – grad heroj i grad heroja“ posvećena je stradanju Vukovara u kojoj su detaljno opisani sva dešavanja opsade i pada Vukovara kao i ratnih zločina počinjenih u ovom gradu.⁹⁸ Operacije oslobađanja hrvatskog teritorija opisane su u lekciji Hrvatski branitelji i njihove pobjede u kojoj se veliča snaga hrvatske vojske, kao i human odnos prema neprijatelju: „*Tijekom i nakon operacija Bljesak, hrvatske su vlasti uložile znatne napore kako bi pokazale humani postupak prema srpskom stanovništvu. Pred međunarodnom zajednicom Republika Hrvatska željela je pokazati da djeluje kao organizirana država koja poštuje prava svih svojih sugrađana bez obzira na njihovu nacionalnu pripadnost. Srpskim civilima zajamčena su sva građanska prava, a pripadnicima oružanih snaga primjena Zakona o oprost.*“⁹⁹ Ovakva konstrukcija apsolutno ima za cilj da istakne vrijednost pobjednika te da neprijatelja prikaže u još negativnijem svjetlu ali i da se negira počinjenje zločina protiv srpskih civila nakon osvajanja prostora koji su bili pod kontrolom RSK. Isti obrazac nalazimo u nastavku teksta. „*Iako su hrvatske vlasti pokušali uvjeriti srpsko stanovništvo na oslobođenim područjima da ostanu u Hrvatskoj i prihvate je kao svoju domovinu, oni su te prijedloge znatnim dijelom odbili. Svima koji su željeli napustiti Hrvatsku to je trebalo biti omogućeno. S obzirom na sve okolnosti hrvatske vlasti nakon oslobođenja okupiranih područja zapadne Slavonije uspjele spriječiti osvetu ili masovno nasilje nad preostalim srpskim stanovništvom.*“¹⁰⁰ Iseljavanje Srba nakon detaljno opisane operacije Oluja se ne spominje, već je podatak dao kao vinjeta ispod slike koja prikazuje kolone izbjeglog srpskog stanovništva na putu prema Bosni i Hercegovini i Srbiji.¹⁰¹ Autori na kraju lekcije donose i tekst iz knjige *Stvaranje hrvatske države i domovinski rat* u kojem se propituje karakter Oluje kao etničkog čišćenja. Izvor je jednoglasan i u skladu je sa svim navedenim činjenicama u okviru udžbeničkog teksta gdje se zapravo navodi: „U tom su se razdoblju pobunjeni Srbi u Hrvatskoj masovno izjasnili protiv suživota sa Hrvatima, masovno su sudjelovali i oružanoj pobuni i masovno su otišli iz Hrvatske.“¹⁰² objašnjavajući egzodus Srba iz Krajine njihovom odlukom, odnosno posljedicom njihovih ranije donesenih odluka. I u lekciji koja tematizira pitanje ratnih zločina i zločina u ratu u Hrvatskoj iznova se potcrtava da je Domovinski rat bio legitiman, obrambeni i oslobodilački, jer je Republika

---

⁹⁶ Ibid, 292.

⁹⁷ Bekavac/Jareb 2014,158-160; Bekavac/Jareb/Rozić 2015, 158-160;

⁹⁸ Bekavac/Jareb 2014,161-163; Bekavac/Jareb/Rozić 2015, 161-163;

⁹⁹ Ibid 168; Ibid 168.

¹⁰⁰ Ibid 168.

¹⁰¹ Ibid 173.

¹⁰² Ibid 173.

Hrvatska bila napadnuta i prisiljena na obranu svoje suverenosti i neovisnosti, te teritorijalne cjelovitosti. U lekciji se navode brojke i vrste zločina počinjenih od strane srpskih postrojbi te se krivica ne samo za rat u Hrvatskoj već i za „ratove na području bivše Jugoslavije početkom 90-tih godina prošlog stoljeća najodgovorniji su srbijansko političko vodstvo koje je predvodilo velikosrpsku politiku i srpski ekstremisti koji su započeli sa nasiljem i zločinima metodom destabilizacije, osvajanja i etničkog čišćenja pojedinih područja u Hrvatskoj.“¹⁰³ Dalje se navode i zločini redovitih hrvatskih postrojbi spram srpskog stanovništva u Gospiću, Osijeku, Sisku, Pakračkoj Poljani i Paulin Dvoru, nakon operacije Oluja protiv kojih je pravosuđe provelo brojne kaznene postupke uz naglasak da spomenuti zločini nisu bili dio hrvatske politike, niti su bili unaprijed planirani s namjerom protjerivanja Srba iz Hrvatske. U nastavku teksta autori daju i konačni sud: „Spomenuto se ne smije zanemariti ako se tijekom povijesnog procesa u Hrvatskoj od 1990. do 1995. želi prikazati cjelovito i objektivno. Posebice se ne smiju zanemariti okolnosti u kojima su zločini počinjeni. Upravo zbog toga što su to uglavnom radile planski, srpske snage počinile su neuporedivo veći broj zločina od svojih protivnika, pa je i broj ubijenih civila Hrvata daleko veći nego broj ubijenih Srba. (...) Oluja je u odnosu na žrtve koje su na tim prostorima u povijesti prouzročile razne vojske u sličnim završnim operacijama provedena uz minimalne žrtve. Vodstvo pobunjenih Srba u Hrvatskoj najodgovornije je za stradanje i patnju svojih sunarodnjaka jer je odbacilo sve mirovne ponude Hrvatske vlade i međunarodne zajednice.“¹⁰⁴ Navedeno objašnjenje trebalo bi biti jednačina učenicima na koji način valorizirati zločine i ulogu rata, kako opravdati žrtve nastale kroz odbranu teritorije, što može biti vrlo opasno kao lekcija za budućnost. Kroz navedene primjere mogli smo vidjeti da u udžbeničkom pristupu preovladava fokus na ulogu vlastitog naroda tokom rata u Hrvatskoj te na posljedice koje je rat za njega imao. Polarizacija u kvalifikaciji sukoba – građanski rat prema srbijanskim udžbenicima ili agresija i obrambeni rat prema hrvatskim udžbenicima evidentno ostaje kao problem u eventualnom zajedničkom pristupu tema. Broj žrtava i dalje ostaje goruće pitanje a suština onoga šta rat nosi ostaje potpuno zanemarena.

Rat u Bosni i Hercegovini (1992-1995)

Ratna dešavanja na prostoru Bosne i Hercegovine kao najkrvaviji i najduži sukob na prostoru bivše Jugoslavije nisu mogli ostati neobrađeni u analiziranim udžbenicima. Naposljetku mirovni ugovor utvrđen u Dejtonu i potpisan u Parizu 1995. godine potpisali su predsjednici sve tri države kao garant budućeg mira na našim prostorima.

Uvidom u sadržaj obrađenih udžbenika iz Bosne i Hercegovine možemo utvrditi da su pojmovi agresija i građanski rat doživjeli svoj veliki povratak, nakon što su kao uvredljivi sadržaji, kako je ranije i objašnjeno, bili protjerani iz bosanskohercegovačkih udžbenika u kontekstu poučavanja o ratu 1992–1995. Tumačenje rata u novim okolnostima ponovno je u suprotstavilo ova dva pojma. Agresiju nalazimo u udžbenicima na bosanskom jeziku. Tako u udžbeniku autora Šabotić / Čehajić stoji: *Nakon višemjesečnih incidenata i međunacionalnih sukoba koju su se odvijali širom Bosne i Hercegovine, 1. aprila 1992. godine paravojne formacije iz Srbije, tzv. „Arkanovci“ zauzeli su grad Bijeljino. Pet dana kasnije, tj. 6. aprila 1992. Bosna i Hercegovina postala je međunarodno priznata država. Istog dana jedinice JNA u saradnji sa snagama odanim Srpskoj demokratskoj stranci Radovana Karadžića (rezervisti JNA, Arkanovci, Šešeljevci, Beli Orlovi i dr.) izvršile su napad na glavni grad – Sarajevo. Time je započela agresija na međunarodno priznatu državu Bosnu i Hercegovinu.*¹⁰⁵ Agresijom je također okarakteriziran rat u udžbeniku po nastavnom programu na hrvatskom

---

¹⁰³ Ibid 175.

¹⁰⁴ Ibid 175-176.

¹⁰⁵ Šabotić / Čehajić 2012, 183-184.

jeziku: *Otvorena agresija počela je u travnju 1992. blokadom Sarajeva i Mostara. Zbog premoći u naoružanju i pomoći JNA Srbi su zacrtane vojne ciljeve ostvarili do sredine 1992. Bošnjačko je vodstvo na početku agresije bilo neodlučno, a Hrvati su pružili odlučan otpor. Pretežito Bošnjačka armija počela je djelovati tek u jesen 1992. Do studenoga iste godine Srbi su zauzeli oko 70% zemlje, a Sarajevo je držano u okruženju od početka agresije.*¹⁰⁶ U ovom posljednjem slučaju diskutabilna je generalizacija „Srbi su..“, „Hrvati su“ gdje se krivica ili zasluge pripisuje jednom narodu u cjelini. Upravo ovdje je dobro navesti taj primjer zasluga Hrvata koji su nakon napada JNA na hrvatsko selo Ravno u istočnoj Hercegovini prepoznali opasnost, te su „zbog zaštite hrvatskih prostora osnovali Hrvatsku zajednicu Herceg Bosnu (18. studenog 1991), a nakon toga radi samoobrane i Hrvatsko vijeće obrane“.¹⁰⁷ Ovdje zapravo svjedočimo jasnoj legitimizaciji čina separatizma, za koji će kasnije pojedinci iz hrvatskog naroda biti i procesuirani pred Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju.

Agresiju nalazimo i u dodatnom materijalu „O opsadi i genocidu“, i to kroz pitanja za ponavljanje na početku lekcije: „Kako su tekle pripreme za agresiju i rat u Bosni i Hercegovini? (...) Naučili ste da je napadom na glavni grad – Sarajevo započela otvorena agresija na državu Bosnu i Hercegovinu“, kao i zadatak „Prisjetite se uz pomoć nastavnika pojma agresija i na koji način se u ratu u Bosni i Hercegovini isti pojam dovodi u vezu sa pojmom ‘građanski rat’“.¹⁰⁸ Ovo su dobri primjeri u primjeni multiperspektivnosti gdje se učenicima sugerira da postoji i drugačije viđenje karaktera rata koji je vođen u ovom periodu. Također se u tekstu lekcije ponovno navodi termin agresija u vezi s međunarodnim priznanjem Bosne i Hercegovine 6. aprila i uzimanjem ovog datuma kao zvaničnog početka agresije na nju.¹⁰⁹ Navedeno je da su agresiju, kao i opsadu Sarajeva, izvršile snage JNA, srpski dobrovoljci i pripadnici nelegalnih formacija srpske Teritorijalne odbrane i MUP-a.¹¹⁰

Građanski rat je termin koji smo već identificirali u analizi nastavnog programa za istoriju u Republici Srpskoj, a i u lekcijama koje čine sadržaj udžbenika. Kao uzrok rata navedeno je neslaganje naroda o budućnosti Bosne i Hercegovine i njenog ostanka u Jugoslaviji, odnosno proglašenja njene nezavisnosti. Tako je navedeno: *Problem je nastao kada su Slovenija i Hrvatska proglasile nezavisnost i tada je počeo rat u susjedstvu. Postavilo se pitanje budućnosti BiH. SDS je bila za njen ostanak u Jugoslaviji. SDA i HDZ su radi izdvajanja BiH iz Jugoslavije pokušale da zaobiđu volju izabranih predstavnika srpskog naroda, pritom ne poštujući odredbe tada važećeg ustava. Zato su srpski predstavnici u vlasti organizovali plebiscit novembra 1991. godine na kojem je ogromna većina Srba glasala za ostanak u Jugoslaviji. Na osnovu plebiscita Skupština srpskog naroda u BiH 9. januara 1992. godine proglasila je Republiku srpskog naroda Bosne i Hercegovine (od avgusta 1992. zove se Republika Srpska). U međuvremenu su Srbi dijelove koje su većinski naseljavali organizovali u autonomne oblasti. Većina Muslimana i Hrvata glasala je 29. februara i 1. marta 1992. za nezavisnost BiH.*¹¹¹ Na ovom primjeru vidimo kako se gradi i pripisuje krivica druga dva naroda, u generalizaciji, za početak rata. Zanimljiva su i potcrtavanja ogromne većine Srba, spram većine Muslimana i Hrvata, na glasanju za ostanak u Jugoslaviji, odnosno nezavisnost Bosne i Hercegovine, što je također jaka poruka koja se nastoji poslati učenicima o ulozi vlastitog naroda, pri tome izbjegavajući navesti činjenicu da je i značajan broj predstavnika srpskog naroda također izašao na referendum i glasao za nezavisnost Bosne i Hercegovine.

¹⁰⁶ Bekavac / Jareb / Rozić 2015, 178.

¹⁰⁷ Bekavac / Jareb / Rozić 2015, 177.

¹⁰⁸ Muminović i dr. 2018, 5.

¹⁰⁹ Ibid, 7.

¹¹⁰ Ibid., 8.

¹¹¹ Bacuћ 2018, 185.

Krivica za izbijanje rata pripisuje se najviše Aliji Izetbegoviću, predsjedniku predsjedništva Bosne i Hercegovine, te je navedeno: *Vođa Muslimana Alija Izetbegović u martu 1992. povukao je pristanak na plan evropske zajednice (Kutiljerov plan) kojim bi se rat izbjegao decentralizacijom BiH. Tog mjeseca su u zapadnu Hercegovinu i Posavinu ušle jedinice vojske susjedne Hrvatske. SAD i Evropska zajednica su u aprilu 1992. godine priznale nezavisnost BiH. Tada se raširio rat sa odlikama međunacionalnog i međuvjerskog sukoba.*¹¹² U nastavku lekcije pobliže se opisuje karakter građanskog rata: *U građanskom ratu u BiH međusobno su ratovala vojske Srba, Hrvata i Muslimana (od septembra 1993. nazivaju se Bošnjaci).*¹¹³ Dalje se detaljno objašnjava organizacija i sastav sve tri vojske te ko im je pomagao. HVO je tako pomagala vojska iz Hrvatske, Armija BiH dobijala materijalnu i vojnu pomoć iz islamskih zemalja, uključujući i angažman mudžahedina, dok su se Srbi oslanjali na pomoć SR Jugoslavije.¹¹⁴ Svakako je potrebno spomenuti i konstataciju o malobrojnosti srpske vojske u Bosni i Hercegovini koja je ipak na početku rata bila nadmoćnija jer joj je pripao veliki dio naoružanja jugoslovenske vojske koja se nakon maja 1992. povukla iz Bosne i Hercegovine i jer je imala obučeniye oficire,¹¹⁵ što bi kod učenika trebalo da izazove posebnu empatiju.

Zanimljivo je da se u lekciji koja govori o raspadu Jugoslavije i u kojoj se spominju ratovi u Sloveniji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini govori da su to ratovi za jugoslovensko naslijeđe bez dodatnog objašnjenja šta bi to naslijeđe trebalo predstavljati.¹¹⁶ *Obim i vrijeme ratova za jugoslovensko naslijeđe uveliko su kontrolisali svjetski moćnici. Nakon završetka sukoba u Sloveniji, rat je u drugoj polovini 1991. godine vođen u Hrvatskoj. Potom je prenijet u BiH od 1992–1995. godine. Slijedila je buna Albanaca na Kosmetu i agresija NATO pakta na Saveznu Republiku Jugoslaviju 1999. godine. Na kraju, oružani sukob je vođen između Makedonaca i Albanaca 2001. godine.*¹¹⁷ Na navedenom primjeru vidimo šta su sve obuhvatali ratovi za jugoslovensko naslijeđe, ali još je zanimljivije navođenje pojma agresija u jednom sasvim drugom kontekstu, u kontekstu NATO udara na Srbiju 1999. godine. Tome je posvećena značajna pažnja u lekciji koja govori o Srbiji i Crnoj Gori na kraju XX i početku XXI vijeka.¹¹⁸

Zločini u udžbenicima

Prikazivanje zločina u udžbenicima jedno je od osjetljivih pitanja. Na koji način približiti djeci masovna stradanja, a da krajnji ishod ne bude mržnja prema počiniocu, i to ne pojedincu, već cijelom narodu, zbog generalizacija. Nažalost, brojni su primjeri kroz historiju kako je upravo ova tema bila sredstvo za manipulacije i zloupotrebe, pogotovo u procesima etničkih i nacionalnih homogenizacija pred izbijanje rata 1992–1995.

U udžbeniku autora Šabotić / Čehajić obrađen je pojam etničkog čišćenja, koncentracionih logora, granatiranja Sarajeva i Tuzle te genocida u Srebrenici. Za etničko čišćenje navodi se: *U početnoj fazi rata Armija Republike Bosne i Hercegovine i Hrvatsko vijeće obrane*

---

¹¹² Ibid., 186.

¹¹³ Ibid.

¹¹⁴ Ibid.

¹¹⁵ Ibid.

¹¹⁶ Ibid., 178-181.

¹¹⁷ Ibid., 179.

¹¹⁸ Ibid., 182-183. „Novo iskušenje za SRJ ubrzo poslije završetka ratova u Hrvatskoj i BiH, bila je buna Albanaca na Kosovu i Metohiji (1996–1998). Vojska i policija SRJ ugušile su bunu. Međutim sa Zapada je početkom 1999. godine od SRJ zahtijevano povlačenje njene vojske sa Kosmeta i raspoređivanje vojnih snaga NATO pakta. Nakon odbijanja ultimatum, države NATO pakta, predvođene SAD, bez odobrenja OUN napale su Saveznu Republiku Jugoslaviju. Od 24. marta do 10. juna 1999. godine (78 dana) bombardovale su vojne ciljeve, ali i mostove, fabrike; pogodile su i brojne škole, bolnice, stambene zgrade ....“ str. 182.

zajednički su nastupali protiv jedinica JNA koje su u maju 1992. godine pretvorene u Vojsku Republike Srpske. Zahvaljujući ogromnim količinama naslijeđenog naoružanja ta je vojska tokom prve ratne godine osvojila više od 60% teritorije Bosne i Hercegovine. Tom je prilikom sva područja pod svojom kontrolom etnički očistila od nesrpskog stanovništva, uništavajući kulturna, vjerska i druga historijska obilježja koja su potvrđivala njihov nacionalni identitet.¹¹⁹ Data je i definicija pojma etničko čišćenje – sistematsko protjerivanje ili ubijanje civilnog stanovništva na određenom prostoru zbog njegove vjerske ili etničke pripadnosti.¹²⁰ Što se tiče logora, navedeno je: *Nesrpsko stanovništvo koje nije pobjeglo na vrijeme ili koje nije imalo novca da kupi slobodu najčešće je završavalo u koncentracionim logorima. Među njima su se po okrutnosti prema zatvorenicima izdvajali logori u Omarskoj, Trnopolju, Keratermu i Manjači. Logori za Bošnjake formirani su i tokom sukoba ARBiH i HVO-a kao što su Heliodrom kod Mostara i Dretelj kod Čapljine.*¹²¹ I ovdje smo svjedoci selektivnog pristupa navođenju činjenica, tj. namjernog prešućivanja činjenice da etničko čišćenje nije provedeno samo od strane srpskog naroda te izbjegavanja navođenja logora u kojima su Srbi i Hrvati zatvarani od strane Bošnjaka. Autori također navode pitanje tzv. UN zaštićenih zona Bihaća, Žepe, Srebrenice, Sarajeva, Tuzle i Goražda; *Koliko su te zone stvarno bile sigurne pokazali su događaji iz 1995. godine. Sarajevo je mjesecima bilo izloženo stalnom granatiranju, a u Tuzli su od granate ispaljene sa srpskih položaja 25. maja poginuli 71 građanin i građanka. U julu 1995. srpske snage, Vojska RS i MUP RS-a pod komandom Ratka Mladića osvojili su „zaštićene zone“ Žepu i Srebrenicu i tom prilikom pobili više od 8000 Bošnjaka. Time je počinjen najveći genocid u Evropi nakon Drugog svjetskog rata, što je potvrdio i Međunarodni sud pravde u Hagu 2007. godine.*¹²²

Udžbenik po nastavnom planu i programu na hrvatskom jeziku ne spominje zločine niti koncentracione logore. Na jednom mjestu spominje se raseljavanje stanovništva, i to: *Za Bošnjake je bilo sporno proglašenje Hrvatske republike Herceg-Bosna (3. srpnja 1992.), a Hrvati su smatrali da bošnjački čelnici žele minimizirati ulogu Hrvata na svim područjima života u BiH. U nekim dijelovima BiH (središnja Bosna, Rama, Mostar) su u proljeće 1993. političke razmirice prešle u oružane sukobe. Oni su doveli do raseljavanja stanovnika i velikog broja poginulih.*¹²³ Ovdje vidimo primjenu uopćavanja koje vodi ka relativizaciji brojnih zločina počinjenih na više lokacija tokom spomenutog sukoba. Svakako je tema odveć kompleksna za detaljnu elaboraciju u udžbeniku historije, ali opet se osvrćemo na to koliko je pažnje i nastavnih jedinica posvećeno temi Domovinskog rata u Hrvatskoj i s koliko detalja i činjenica je ova tema predstavljena naspram teme koja se tiče rata u Bosni i Hercegovini. Čak štaviše čini se da je Domovinski rat predstavljen afirmativno i indirektno se veliča što se svakako može pripisati poziciji pobjednika te samom pobjedom koja je donijela tako dugo sanjanu državnu neovisnost. Također, spomenute su i Srebrenica i Žepa te stradanje civilnog stanovništva za koje se krivica značajnim dijelom pripisuje i međunarodnoj zajednici: *Potpunu je nemoć međunarodna zajednica iskazala u srpnju 1995. kada su Srbi nekažnjeno zauzeli zaštićene zone UN-a Srebrenicu i Žepu. Pri zauzimanju tih područja došlo je do najvećeg stradanja civilnog stanovništva poslije Drugog svjetskog rata. Zbog toga su kasnije podignute brojne optužnice za ratne zločine.*¹²⁴ Kako vidimo, i ovdje su navodi neprecizni, bez navođenja detalja, kvalifikacije zločina kao genocida, pojašnjenja ko su žrtve, pred kojim

¹¹⁹ Šabotić / Čehajić 2012, 185.

¹²⁰ Ibid.

¹²¹ Ibid.

¹²² Ibid., 186-187.

¹²³ Bekavac / Jareb / Rozić 2015, 178.

¹²⁴ Ibid., 179.

tijelom su podnesene optužnice i sl., što se može shvatiti i kao minimiziranje samog zločina, vjerovatno zato što nije počinjen nad hrvatskim narodom.

U udžbeniku Republike Srpske pitanje zločina ne problematizira se posebno u lekciji koja govori o ratu u Bosni i Hercegovini 1992–1995. Informacije o stradanjima i zločinima spominju se skupno u lekciji o ratovima za jugoslovensko naslijeđe, odnosno u dijelu koji obrađuje njihove posljedice: *Teško je utvrditi precizne razmjere ljudskih stradanja i materijalnih razaranja u jugoslovenskim ratovima. Prema podacima OUN, u BiH su u ratu od 1992. do 1995. godine poginule 102.622 osobe, a u ratu u Hrvatskoj 17.469. Ratovi za jugoslovensko naslijeđe imali su karakter nacionalnih i vjerskih sukoba. Mjesta masovnih zločina bila su: Srebrenica, Kozarac, Kazani, Kravice, Ahmići, Pakrac, Ovčara, Medački džep. Najviše su bili razoreni gradovi: Vukovar, Sarajevo i Mostar.*¹²⁵ Dakle mjesta stradanja i izvršenja najtežih ratnih zločina i zločina protiv čovječnosti samo su nabrojana bez elaboracije ko ih je počinio i ko je u zločinu stradao. I ovo možemo protumačiti kao neki vid relativiziranja svih počinjenih strahota njihovim stavljanjem u isti niz kojim je autor zapravo želio pokazati da su sve strane činile zločine i da stradalnici dolaze iz redova svih naroda. Na još jednom mjestu u udžbeniku spominje se Srebrenica, i to u vezi sa krajem rata 1995. godine u lekciji posvećenoj „Građanskom ratu u Bosni i Hercegovini“ gdje je navedeno: „Odlučniji nastup SAD i promjene na frontovima doprinijeli su postizanju mira. VRS je u julu zauzela Srebrenicu i Žepu.“¹²⁶ Ni jednim slovom ne spominje se ono što se u Srebrenici i Žepi dogodilo nakon tog ulaska a što opravdava navođenje Srebrenice na gore popisanom slijedu mjesta na kojima su se dogodili masovni zločini. Zločin genocida se ne spominje i time se apsolutno negira što je u skladu sa trenutno vladajućom politikom u Republici Srpskoj.

U daljem tekstu se navodi i termin etničkog čišćenja: *Jedna od bitnih posljedica ratova za jugoslovensko naslijeđe jesu prisilne migracije, prozване „etničko čišćenje“. Stanovništvo je napuštalo svoje domove pred vojskama protivničkih naroda. Iz Hrvatske je izbjeglo i protjerano skoro 450.000 Srba. Srbi su prema popisu iz 1991. godine činili 12% stanovništva te republike, a prema popisu iz 2011. godine tek nešto iznad 4%. U BiH je raseljeno preko 1,2 miliona pripadnika svih naroda. Prema rezultatima (osporavanim) popisa iz 2013. godine, u Federaciji BiH Srbi čine samo 2,5% stanovništva. Srbi su 1999. godine nakon povlačenja Jugoslovenske vojske i policije sa Kosmeta morali masovno napustiti tu pokrajinu.*¹²⁷ I ovdje smo svjedoci selektivnog, jednostranog i pojednostavljenog tumačenja i iznošenja činjenica. Izjednačavanje pojma etničko čišćenje s pojmom prisilne migracije može se čak označiti i kao lažiranje činjenica, a rečenica da je stanovništvo napuštalo svoje domove pred vojskama protivničkih naroda pojednostavljeno je predstavljanje jednog složenog procesa koji se provodio nad nesrpskim stanovništvom na teritoriji pod kontrolom snaga bosanskih Srba. O koncentracionim logorima nema spomena. Iznošenjem podataka samo o brojkama protjeranog srpskog naroda želi se pojačati utisak njegove žrtve, bez objašnjenja kada i zbog čega te na koji je način izvršeno to protjerivanje, je li to bila prisilna migracija i pod čijom prisilom. Zanimljiv je i primjer historijskog teksta za analizu koji je dat na kraju lekcije autora Čedomira Antića i Nenada Kecmanovića, koji govori o ukupno 18 filmova snimljenih o Srbima i ratovima za jugoslovensko naslijeđe u periodu od 1996. do 2011. godine od strane holivudske produkcije u cilju stvaranja *iskrivljene predstave o Srbima kao jedinim krivcima za rat i njegove strahote*, tvrdeći da je *ta predstava bila u saglasnosti sa politikom ondašnjih centara svjetske moći. (...) U ovim filmovima Srbi su prikazani na tri načina: kao marginalni čudaci i zlikovci, kao isključivi negativni karakteri ili kao oličenje zla nasuprot svojih dobroćudnih susjeda koji su*

---

¹²⁵ Bacuh 2018, 180.

¹²⁶ Bacuh 2018, 187.

¹²⁷ Ibid.

*bili nemoćni da opstanu bez strane pomoći.*¹²⁸ Ovaj pažljivo odabrani izvor korespondira sa na nekoliko mjesta u lekcijama iskazanim stavovima o ulozi/krivici međunarodne zajednice u procesu disolucije Jugoslavije.¹²⁹

Etničkom čišćenju, ratnim zločinima i zločinima protiv čovječnosti posvećena je cijela lekcija u nastavnom materijalu za osnovne i srednje škole u Kantonu Sarajevo.¹³⁰ U uvodnom dijelu sugerira se podsjećanje na posljedice Drugog svjetskog rata te strahote nacističkog režima nad stanovništvom okupiranih dijelova Evrope, posebno Jevrejima. Autor podsjeća na pojmove holokaust i genocid te ih povezuje isključivo s Jevrejskim narodom, izbjegavajući navesti i druge narode, konkretno Rome, Srbe itd. U vezi s pojmom etničkog čišćenja navedeno je: *Etničko čišćenje je posljedica politike kojoj je cilj nasilna promjena etničke strukture na nekom području. Provodi se sistematskim mjerama uskraćivanja građanskih i ljudskih prava dijelu stanovništva, te masovnim nasiljem koje uključuje protjerivanje, uništavanje lične imovine i kulturno-historijske baštine, bespravna lišavanja slobode, torture i ubistva. Na udaru politike etničkog čišćenja najprije su se našli rubni dijelovi zemlje – u istočnoj, sjevernoj i sjevero-zapadnoj Bosni. Da je etničko čišćenje bilo politička odrednica političkog rukovodstva Republike Srpske, jasno je vidljivo iz Odluke o strateškim ciljevima srpskog naroda u Bosni i Hercegovini od 12. maja 1992. godine (objavljena 26. novembra 1993. godine), koju je donijela Skupština srpskog naroda u Bosni i Hercegovini.*¹³¹ U nastavku je dat i faksimil publikovanja ove Odluke u Službenom glasniku RS od 26. 11. 1991, kao i faksimil dokumenta naredbe komandanta Birčanske brigade VRS Svetozara Andrića kako postupati sa stanovništvom na prostoru Srpske autonomne oblasti Birač, gdje se između ostalog navodi: *„Izvršiti iseljenje žena i djece iz muslimanskih sela u Kalesiju i Gračanicu, a muškarce odvoditi u sabirne centre“* sa zadatkom da učenici uz pomoć nastavnika analiziraju ove izvore.¹³² U lekciji se navode i brojni zločini: *Najbrojniji i najteži zločini, uključujući zločin genocida, počinjeni su upravo u krajevima u kojima je vršeno intenzivno etničko čišćenje, na prostoru Bosanske Krajine i u istočnoj Bosni. Na tim prostorima otkriven je i najveći broj masovnih grobnica poput Tomašice kod Prijedora (...) Posljedica provođenja politike etničkog čišćenja bilo je i osnivanje velikog broja logora. Logoraši su živjeli u neljudskim uslovima života. Bolesti, glad, maltretiranja i ubistva su bili svakodnevnica života u logorima.*¹³³ Kao ilustracija data je karta otkrivenih masovnih grobnica u Bosni i Hercegovini. Autor je naveo i najznačajnije logore u Bosni i Hercegovini s informacijom ko ih je kontrolirao: *Najveći logori vojske i policije RS bili su oni u sjeverozapadnoj Bosni poput Omarske, Trnopolja, Keraterna i Manjače. Zatim su poznati logori Luka u Brčkom, Kaznenopopravni dom u Foči, OŠ „Vuk Karadžić“ u Bratuncu, logor Batković u Bijeljini, logor „Sušica“ u Vlasenici, a na području Sarajeva logor Kula. Veći logori HVO bili su Heliudrom u Mostaru i logor u kasarni „Dretelj“. Armija BiH je zarobljenike držala u sabirnim centrima za ratne zarobljenike, zatvorima i drugim mjestima zatočenja (npr. Čelebići su od strane ICTY okarakterisani kao prison-camp).*¹³⁴ Ovdje imamo pozitivan primjer navođenja informacije o logorima koje su kontrolirale sve tri vojske, iako nije navedeno ko je u njima zatvaran. Pozitivnim možemo označiti i dosta široko obrađeno pitanje procesuiranja ratnih zločina pred Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju, dato je objašnjenje na koji način je sud ustanovljen i kako je funkcionirao. Što se konkretnih zločina tiče, autor je

¹²⁸ Bacuh 2018, 180.

¹²⁹ Bacuh 2018, 178, 179.

¹³⁰ Muminović i dr. 2018, 25-33.

¹³¹ Ibid., 26.

¹³² Ibid., 26-27.

¹³³ Ibid., 31.

¹³⁴ Ibid., 31-32.

nastojao omogućiti multiperspektivan pregled njihove osude: *Srazmjerno broju i težini počinjenih ratnih zločina i zločina protiv čovječnosti, najveći broj sudskih procesa vođen je protiv političkih, vojnih i policijskih čelnika Republike Srpske i pripadnika njihovih vojnih i policijskih struktura za zločine počinjene nad Bošnjacima i Hrvatima. Manji broj sudskih procesa vođen je protiv čelnika i pripadnika Hrvatskog vijeća obrane (HVO) za zločine nad Bošnjacima i Srbima, kao i protiv pripadnika Armije RBiH za zločine nad Srbima i Hrvatima.*¹³⁵ Ovo je dopunjeno i kratkim informacijama o nekim od presuđenih ratnih zločinaca iz sva tri naroda, kao i primjerima priznanja krivice Biljane Plavšić i Dražena Erdemovića kao izvornim materijalom za analizu i diskusiju.¹³⁶

Ipak najveća pažnja u ovom materijalu posvećena je genocidu u Srebrenici. Na ukupno dvanaest stranica prezentirana je hronologija dešavanja u Srebrenici i istočnoj Bosni (Bijeljina, Zvornik, Vlasenica, Bratunac, Višegrad, Foča, Rogatica, Rudo, Čajniče itd.) od početka rata pa sve do njenog pada.¹³⁷ U tekstu opterećenom s jako puno faktografskih podataka cilj je bio pokazati sve strahote i obim stradanja bošnjačkog naroda od strane srpskih snaga sprovođenjem politike etničkog čišćenja na ovom prostoru. Činjenica je da je ovu itekako osjetljivu temu jako teško predstaviti i svesti na optimalnu mjeru, ali smatramo da ova količina sadržaja nije primjerena uzrastu učenika i pitamo se kakav će efekat kod njih prouzrokovati u krajnjem ishodu.

Najkontroverzniji prikaz u ovom materijalu jest slikovna usporedba zločina u BiH sa zločinima holokausta počinjenim u Evropi tokom Drugog svjetskog rata – Davidove žute zvijezde i bijele trake korištene za označavanje Bošnjaka i Hrvata u Prijedoru, zatvorenici logora iza bodljikave žice u Buchenwaldu i Trnopolju te slike masovnih grobnica u Majdaneku i Pilici kod Zvornika.¹³⁸ Ovakvi uznemirujući prizori, koliko god da ih je bilo bitno prikazati, nisu sadržaji predviđeni za udžbenike i ako se koriste u nastavi, za to bi trebala posebna priprema učenika. Drugi aspekt je aspekt usporedbe zločina. Autor je pretpostavljamo želio ukazati na primjere iz historije koji su učenicima već poznati iz ranije obrađivanog gradiva, ali stvarna opasnost je u poruci koja se šalje dovodeći u istu ravan holokaust i navedene zločine u Bosni i Hercegovini s ciljem da se pojača značaj žrtava vlastitog naroda kroz izvršeno poređenje.

U srbijanskim udžbenicima značajna pažnja posvećena je ratu u Bosni i Hercegovini te je u svim udžbenicima označen kao građanski rat, negdje i nacionalni a negdje i vjerski. Za početak rata presudna je bila odluka o njenoj samostalnosti i otcjepljenja od Jugoslavije. U udžbeniku R. Ljušića i Lj. Dimića naglašeno je da je ona donijeta mimo volje srpskog naroda a kao odgovor na to srpski narod je formirao svoju *državu Republiku Srpsku*.¹³⁹ Pored nacionalne naglašena je vjerska dimenzija rata, te navedeno da je isprva to bio rat Srba i Muslimana da bi od 1993. izbio i žestok sukob između dotadašnjih saveznika Hrvata i Muslimana.¹⁴⁰ Zločini nisu posebno opisani već je navedeno da su vojne operacije svih zaraćenih strana pratili masovni zločini među kojima se izdvaja onaj u Srebrenici, bez ikakve elaboracije ko ga je počinio, ko su žrtve, kada se desio i sl. Na kraju su spomenuti mirovni

---

¹³⁵ Ibid., 31.

¹³⁶ Ibid., 30, 32-33.

¹³⁷ Ibid., 34-46.

¹³⁸ Ibid., 28.

¹³⁹ Љушић / Димић 2010, 240.

¹⁴⁰ Љушић / Димић 2010, 240.

pregovori vođeni u Dejtonu i potpisivanje mira u Parizu te podjela Bosne i Hercegovine na dva entiteta.¹⁴¹

U udžbeniku P. Vajagića i N. Stošića dat je nešto detaljniji pregled uvoda u ratna dešavanja – višestranački izbori, akt o suverenosti i proces proglašenja samostalnosti, formiranje Hrvatske zajednice Herceg Bosne te Srpske republike Bosne i Hercegovine (kasnije Republika Srpska).¹⁴² Navedeno je da je rat počeo (1992) „*sukobom Srba i Muslimana proširip se 1993. i na sukob Muslimana s Hrvatima. Po svom karakteru rat u Bosni i Hercegovini bio je građanski i verski. Prema broju stanovnika pogođenih ratnim strahotama i obimu razaranja, bio je to najstrašniji sukob tokom raspada Jugoslavije*“.¹⁴³ Kad se govori o preokretu u ratu tokom 1994. i 1995. godine naglašeno je da „je Republika Srpska pretrpela teške poraze i izgubila veliki deo teritorije, zbog čega je u oktobru 1995. godine bila prisiljena da započne pregovore o miru. Rezultat pregovora bilo je potpisivanje Dejtonskog mirovnog sporazuma 21. novembra 1995. Tim sporazumom završen je rat i ustanovljena Bosna i Hercegovina kao država dva entiteta stvorena u ratu - Federacije Bosne i Hercegovine i Republike Srpske“.¹⁴⁴ Kroz ovaj pasus vidimo favorizovanje jedne srpske strane i izbjegavanje da se spomenu NATO udari na srpske vojne položaje. Isti autori u poglavlju o posljedicama rata i tamo gdje se govori o žrtvama navode ukupan broj žrtava sa prostora Bosne i Hercegovine (102.622) te također spominju primjere etničkog čišćenja i zločina nad civilnim stanovništvom uopšte na prostoru bivše Jugoslavije sljedećim redoslijedom: *Pakrac, Gospić, Ovčara kod Vukovara, Kravica, Skelani, Bratunac, Medački džep, Ahmići, Goražde, Srebrenica i druga mesta*.¹⁴⁵ I ovdje vidimo isticanje zločina izvršenim nad srpskim stanovništvom te samo nekoliko lokacija na kojima su ratni zločini izvršeni nad Hrvatima i Bošnjacima (Muslimanima). I ovdje su kao i u slučaju udžbenika D. Vasića svi zločini stavljeni u istu ravan da bi se pokazalo da su se dešavali na svim stranama ali bez ikakvih detaljnih elaboracija ko ih je počinio i nad kim su isti počinjeni.

U udžbeniku autora Đ. Đurića i M. Pavlovića rat u Bosni i Hercegovini je također uopšteno prikazan. Navodi se održavanje referenduma za nezavisnost na kome nisu učestvovali Srbi, a da je kao odgovor na proglašenje nezavisnosti Bosne i Hercegovine formirana Republika Srpska, što nije tačan podatak jer je RS formirana ranije, još početkom januara 1992. O toku rata nema informacija, samo se među posljedicama navodi da je stradao veliki broj civila, uništavana imovina i vršeno nasilno iseljavanje stanovništva (etničko čišćenje). I ovdje se potencira da su zločini učinjeni na svim zaraćenim stranama, te se izjednačavanjem većina zločina relativizira. Problematičan je pasus koji govori u zločinima u Podrinju: “*U sukobima u Podrinju postradalo je oko 3.500 vojnika i civila Srba, najviše u Bratuncu i okolini. Masakr u Srebrenici je ratni zločin i zločin protiv čovečnosti koji je počinila vojska Republike Srpske uz pomoć paravojnih formacija nad vojnicima i civilima Bošnjacima. Sporni su podaci o ukupnom broju žrtava. Prema jednim ubijeno je oko 8000 ljudi, a prema drugima ti brojevi se ocenjuju kao preterivanje*“.¹⁴⁶ Autori nisu bez razloga naveli zločine protiv Srba u Podrinju sa brojem žrtava da bi se zločin u Srebrenici mogao staviti na drugi tas vage i biti neka vrsta protuteže. Također karakterizacija masakra u Srebrenici je upitna, mada autori u nastavku navode: “*Glavnokomandujući Vojske Republike Srpske Ratko Mladić, koji je vodio operaciju zauzimanja Srebrenice i drugi srpski oficiri su u međuvremenu optuženi za ratne zločine uključujući i genocid pred Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju. Međunarodni sud pravde u Haguje 26. februara 2007. u presudi po tužbi BiH protiv SRJ ovaj*

---

¹⁴¹ Ibid.

¹⁴² Вайагић /Стошић 2011, 195.

¹⁴³ Ibid 195.

¹⁴⁴ Ibid 197.

¹⁴⁵ Ibid 197.

¹⁴⁶ Бурић /Павловић 2011, 185.

*zločin okvalifikovao kao genocid, ali Srbiju nije povezao sa ovim događajem. Nekoliko oficira i vojnika vojske Republike srpske osuđeno je za ovaj zločin u Hagu.*¹⁴⁷ I pored ranijih kontroverzi možemo reći da ovaj primjer predstavlja svojevrsan napredak u pristupu i možemo reći prvi primjer suočavanja sa prošlošću bar djelimično što nažalost izostaje u ostalim udžbenicima.

U udžbeniku P. Simić i I. Petrović opet nailazimo na iscjepkane podatke o ratu u Bosni i Hercegovini – nezavisnost Bosne i Hercegovine, proglašenje Republike Srpske, JNA napušta terorij ali ostatak njenih snaga porijeklom iz BiH se reorganizuje u Vojsku Republike Srpske te je kroz cijelu lekciju naglasak na učešće međunarodne zajednice u posredovanju za rješenje sukoba. U ovom udžbeniku nema spomena o zločinima, žrtvama, vojnim akcijama. Sve je ostalo na razini diplomatske historije i to vrlo šturo i površno.¹⁴⁸ Sličan pristup je dat u udžbenicima D.Svilar Dujković i G.Dujkovića te M. Omrčen i N. Grbović gdje je navedena samo faktografija o početku i kraju rata.¹⁴⁹

Hrvatski udžbenici priču o ratu u Bosni i Hercegovini prikazuju kroz perspektivu odnosa Bosne i Hrvatske. To smo već smo vidjeli na predstavljenim primjerima iz bosanskohercegovačkog udžbenika autora Bekavac/Jareb/Rozić koji je sadržajno identičan udžbeniku Bekavac/Jareb koji se koristi u Republici Hrvatskoj. U udžbeniku K. Erdelje i Stojakovića rat u Bosni i Hercegovini okarakteriziran je kao srpska agresija kao i u slučaju Hrvatske. Također se u kontekstu zaraćenih strana navodi: „*U prvome dijelu rata bošnjačke i hrvatske snage zajedno su se borile protiv srpskih snaga ojačanih s JNA. Nakon godinu dana na nekim područjima BiH sukobili su se Bošnjaci i Hrvati. Kako je u međunarodnoj javnosti prevladalo mišljenje da su bosanskohercegovački Hrvati pod izravnim utjecajem hrvatske vlasti u Zagrebu, ovaj je sukob imao i izrazito negativan utjecaj na tadašnji međunarodni položaj Hrvatske.*“¹⁵⁰ Udžbenik spominje i masakr u Srebrenici „*Najvećim masakrom bosanskohercegovačkog rata smatra se pokolj u Srebrenici u srpnju 1995. godine. Srpska vojska, pod vodstvom generala Ratka Mladića, tada je ubila više od osam tisuća muslimanskih muškaraca i dječaka*“¹⁵¹ ne nazivajući ga genocidom iako je prema Međunarodnom sudu pravde on tako okarakteriziran. U nastavku se spominje saradnja Muslimanskih i Hrvatskih snaga u akciji Oluja, te potpisivanje Dejtonskog sporazuma kao čin okončanja rata.

U udžbeniku Snježane Koren ratu u Bosni i Hercegovini posvećena je značajna pažnja i na više mjesta možemo prepoznati kritički odnos spram događaja o kojima se govori za razliku od drugih autora koji iste činjenice namjerno izbjegavaju prikazati. U formulisanju ciljeva svake od strana prije početka sukoba autorica navodi: „*Bošnjaci su težili očuvanju cjelovitosti BiH, a Srbi njezinoj podjeli i pripajanju najvećeg dijela Srbije. To je bio i dio osvajačkih planova Miloševićeve Srbije. Hrvati su na početku podupirali cjelovitost BiH. No, mnogi su željeli pripajanje pojedinih teritorija Hrvatskoj, u čemu su imali i podršku pojedinaca u političkom vodstvu Hrvatske.*“¹⁵² Autorica jedina spominje opsadu Sarajeva i navodi zločine počinjene protiv nesrpskog stanovništva, a poseban pasus posvećuje genocidu u Srebrenici.¹⁵³ Govoreći o sukobu Hrvata i Bošnjaka autorica navodi: „*Hrvatska je priznala Bosnu i Hercegovinu u travnju 1992. godine. Hrvatske i bošnjačke snage su u početku surađivale u obrani. No, početkom 1993. došlo je do međusobnih sukoba koji su prerasku u hrvatsko-*

---

¹⁴⁷ Ibid,185-186.

¹⁴⁸ Симић /Петровић 2015, 230.

¹⁴⁹ Свилар Дујковић / Дујковић 2013, 187; Омрчен / Грбовић 2014, 250.

¹⁵⁰ Erdelja/Stojaković 2012, 236.

¹⁵¹ Ibid. 236.

¹⁵² Koren 2014, 288.

¹⁵³ Ibid, 290.

*bošnjački rat. Vojne akcije pratila su obostrana nasilja nad civilima. Jedan od najžešćih sukoba vodio se u Mostaru koji je pretrpio teška razaranja te je do danas ostao podjeljeni grad. Kako su bosansko-hercegovački Hrvati uživali pomoć i podršku tadašnjih vlasti u Zagrebu, sukob se nepovoljno odrazio na Hrvatsku koja se našla na rubu međunarodnih sankcija. Angažiranjem SAD-a sukob je prekinut u veljači 1994., kada je sklopljen i sporazum o uspostavi bošnjačko-hrvatske federacije.*¹⁵⁴ I kroz ovaj pasus vidimo primjere suočavanje s prošlošću i navođenje činjenica bez uljepšavanja. Ono što je autorica propustila navesti je uspostavljanje Hrvatske zajednice Herceg Bosne koja je faktički funkcionirala po uzoru na Republiku Srpsku.

Rat na Kosovu (1999)

O ratu na Kosovu pišu samo srbijanski udžbenici i udžbenik iz RS-a. On se ne naziva ratom već krizom na Kosovu i Metohiji. U udžbeniku R. Ljušića i Lj. Dimića opisan je na sljedeći način: „*Provokacije teroističke Olsobodilačke vojske Kosova (OVK) pretočene su u oružane sukobe u koje se umešala i međunarodna zajednica. Posjednako kao i u prethodnim ratovima „međunarodna zajednica“ koju su predvodile SAD, pružila je punu podršku albanskim teroristima. Posle neuspelih pregovora u Rambujeu i Parizu otpočela je agresija NATO pakta. Svakodnevnim vazdušnim napadima na gradove u Srbiji trajali su od 24. marta do 10. juna 1999. godine U njima je poginulo preko 2.000 civila i 462 vojnika i policajca.*“¹⁵⁵ Težište u samom tekstu je na reakciju međunarodne zajednice i NATO-a prema Srbiji, te stradanjima civila u NATO udarima, a razlozi za to i veza Srbije sa krizom na Kosovu apsolutno se ne spominje niti objašnjava. Ne navode se ni uzroci krize, ni to za šta se OVK bori, šta su njihove težnje, a šta je reakcija vlasti Jugoslavije. Autori u nastavku navode Kumanovski sporazum kojim je predviđeno sa se vojska povuče sa prostora Kosova i Metohije – ne navodi se koja vojska, jer jedina vojska koja se u ovom tekstu spominje je OVK te čitaoc može biti odveden u sasvim drugom pravcu od činjeničnog. Autori dalje spominju dolazak NATO trupa na Kosovo i Metohiju koji su pratili zločini nad civilnim stanovništvom te da se sa Kosova i Metohije odselilo preko 200.000 Srba i drugog nebalkanskog življa.¹⁵⁶

U udžbeniku P. Vajagića i N. Stošića dešavanja na Kosovu i Srbiji opisana su u okviru naslova Agresija NATO-a. Objašnjenje je nešto šire za razliku od prethodnog udžbenika: „*Posle potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma pojačana je teroristička aktivnost albanskih separatista na Kosovu i Metohiji. Albanci su zahtevali izdvajanje iz Srbije i radi ostvarenja tog cilja formirali Oslobođilačku vojsku Kosova (OVK). Od 1996. do 1998. godine ona je stalni napadala vojne i policijske snage.*“¹⁵⁷ Dalje se spominju neuspjeli pregovori u Rambujeu te da je „*Srbiji dat ultimum da potpiše sporazum kojim bi NATO zaposeo teritoriju Kosova i Metohije. Odbijanje ultimatumu dovelo je do početka vazdušnih napada članica NATO-a na SRJ.*“¹⁵⁸ Autori dalje navode žrtve i posljedice NATO bombradovanja, te rješenje krize „*potpisivanjem Kumanovskog sporazuma koji je potvrđen Rezolucijom 1244 Saveta bezbednosti UN. Njom je predviđeno sa se srpska vojska i civilna administracija povuku s Kosova i Metohije u ustupe mesto KFOR.u, jedinicama UN-a pod komandom NATO-a, SRJ je garantovan suverenitet i teritorijalna celovitost, uključujući Kosovo i Metohiju.*“¹⁵⁹ Autori također donose pasus u vinjeti u kojem objašnjavaju dalji razvoj Kosovskog pitanja kroz donošenje jednostrane odluke o proglašenju nezavisnosti Kosova i Metohije 2008. godine, odbacivanje deklaracije od strane Srbije, te priznavanje i

---

¹⁵⁴ Ibid. 289.

¹⁵⁵ Љушић / Димић 2010, 240.

¹⁵⁶ Ibid 241.

¹⁵⁷ Вајагић /Стошић 2011, 199.

¹⁵⁸ Ibid.

¹⁵⁹ Ibid.

nepriznavanje nezavisnost Kosova od strane članica UN-a.¹⁶⁰ I ovdje vidimo isti obrazac prikazivanja teme, gdje se Srbija i srpski narod prikazuju kao žrtve međunarodne politike i njihove zavjere, a odgovornost i bilo kakva umješnost Srbije u oružani sukob na Kosovu se apsolutno izbjegava.

I autori Đ.Đurić i M. Pavlović u svom udžbeniku primjenjuju isti način prezentiranja činjenica. U tekstu pod naslovom Kriza na Kosovu i Metohiji težište je usmjereno na NATO udare koji su označeni kao agresija.¹⁶¹ U tekstu prednjače brojke – bombi, raketa, objekata pogođenih njima (škole, bolnice, crkve i spomenici), žrtava, raseljenih itd. Također na kraju teksta data je tabela sa imenima bombardovanih mjesta sa brojem žrtava. Naglasak je na srpske žrtve a iseljavanje preko 220.000 Srba sa Kosova i Metohije se kvalificira kao etničko čišćenje.¹⁶²

Izrazito faktografski pristup ovoj temi kao i svim ranije navedenim zadržali su udžbenici D. Svilar Blagojević i G. Blagojevića te M. Omrčen i N. Grbović. U oba udžbenika tema je obrađena po istom obrascu – pobuna i napadi albanskih terorisa (OVK), angažman međunarodne zajednice, pregovori, NATO bombardovanje, Kumanovski sporazum.¹⁶³

U udžbeniku P. Simića i I. Petrović odvojeno se obrađuje „Sukob na Kosovu i Metohiji“ i „NATO bombardovanje SRJ“. Autori sukob na Kosovu prikazuju u širem kontekstu navodeći: „Situacija na Kosovu i Metohiji je u prvoj polovini devedesetih bila napeta, ali sukob nije izbio zato što je među kosovskim Albancima preovladalo uverenje da će kriza biti rešena u završnici rata u Bosni i Hercegovini. To se nije dogodilo jer je Slobodan Milošević učešće na Dejtonskoj konferenciji uslovio zahtevom da se na njoj ne raspravlja o Kosovu i Metohiji.“¹⁶⁴ Dalje se govori o napadima OVK na srpsku policiju i stanovništvo Kosova i Metohije, ali se odmah prelazi na zahtjeve SAD da se sukobi zaustave, iako nije objašnjeno o kojim se sukobima radi, ko je druga sukobljena strana, kako sukobi teku i koje su njihove posljedice. Odbijanje ponuđenog sporazuma u Rambujeu i Parizu zbog predviđenog povlačenja srpske vojske i policije sa Kosova i Metohije baca malo svjetla na priču, ali sasvim nedovoljno da bi se sagledala cjelokupna slika.¹⁶⁵ U nastavku autori navode podatke o NATO bombardovanju bez naglaska na žrtve već se tok bombardovanja i kasnijeg postizanja mira samo činjenično konstatira. Ovaj pristup datom problemu pokazuje i najveći napredak u pristupu, ali autori nisu mogli pobjeći od duboko ukorijenjenog obrasca jednostranog prikazivanja činjenica i izbjegavanja prikazivanja odgovornosti i suočavanja s prošlošću.

S mnogo više emocija ova tema je obrađena u udžbeniku iz Republike Srpske. Autor D. Vasić pod naslovom „Rat za odbranu Kosova“ navodi: *Novo iskušenje za SRJ, ubrzo poslije završetka ratova u Hrvatskoj i BiH, bila je buna Albanaca na Kosovu i Metohiji (1996-1998). Vojska i policija SRJ ugušile su bunu. Međutim, sa Zapada je početkom 1999. godine od SRJ zahtjevano povlačenje njene vojske sa Kosmeta i raspoređivanje vojnih snaga NATO pakta. Nakon odbijanja ultimatum, države NATO pakta predvođene SAD, bez odobrenja OUN napale su Saveznu Republiku Jugoslaviju. Od 24. marta do 10. juna 1999. godine (78) dana bombardovale su vojne ciljeve ali i mostove, fabrike, pogodile su brojne škole, bolnice, stambene zgrade. Agresor je bio tehnički nadmoćan. Uglavnom je napadao raketama sa brodova na Jadranskom moru i avijacijom. Ubio je između 1200 i 2500 civila, među kojima je bilo 88 djece*¹⁶⁶ Dalje se navodi povlačenje snaga Jugoslovenske vojske a zajedno s njom preko 200.000 izbjeglica nealbanske nacionalnosti. Posebno je zanimljiva finalna konstatacija

---

¹⁶⁰ Ibid.

¹⁶¹ Ђурић /Павловић 2011, 187.

¹⁶² Ibid.

¹⁶³ Свилар Дујковић / Дујковић 2013, 188; Омрчен / Грбовић 2014, 250.

¹⁶⁴ Симић /Петровић 2015, 230.

¹⁶⁵ Ibid 231.

¹⁶⁶ Васић 2018, 182-183.

i vezivanje sudbine čovjeka koji je vodio Srbiju u ovom prelomnom razdoblju za sudbinu Kosova: „Slobodan Milošević, koji je u nacionalnog vođu izrastao zahvaljujući odbrani prava Srba na Kosmetu, nakon gubitka stvarne vlasti nad južnom pokrajinom izgubio je stvarnu podršku velikog broja građana, osiromašenih u dugogodišnjoj ekonomskoj krizi. Pod pritiskom pristalica opozicije 5. oktobra 2000.godine Milošević je odstupio s vlasti.“¹⁶⁷

I na primjeru ovog sukoba vidimo koliko se obrazac jednostrane obrade teme duboko ukorijenio u praksu pisanja udžbenika i koliko su nacionalni interesi i kolektivistički pristup u cilju homogenizacije vlastite nacije zastupljeni u tom činu. Na kraju krajeva udžbenici nastaju na osnovu važećeg nastavnog programa odnosno kurikuluma u kojem su jasno definirani ciljevi i ishodi poučavanja, a koliko god je politika i ideologija involvirana u sam proces, rezultati će ostati na razini konstatiranog stanja.

Akteri rata

U analizi smo se nastojali osvrnuti i na ličnosti koje se pojavljuju u lekcijama o ratovima devedesetih i na način kako je prikazana njihova uloga o ovim dešavanjima. Uglavnom nalazimo političare iz tog vremena, ratne zločince i heroje. Ovdje su posebno ilustrativne različite perspektive u predstavljanju pojedinih ličnosti pa ih svakako vrijedi analizirati.

Alija Izetbegović je ličnost koja se spominje u većini analiziranih udžbenika, naročito Bosne i Hercegovine, a zatim i Srbije. U udžbeniku za 9. razred po nastavnom programu na bosanskom jeziku Alija Izetbegović prikazan je na dvije fotografije. Na prvoj je njegov portret s potpisom da se radi o prvom predsjedniku Predsjedništva samostalne Bosne i Hercegovine,¹⁶⁸ dok je na drugoj prikazan s Franjom Tuđmanom i Slobodanom Miloševićem nakon potpisivanja Dejtonskog sporazuma.¹⁶⁹ U vezi s posljednjom slikom učenicima je dat zadatak da obrate pažnju na lica osoba na slici, ko je zadovoljan, a ko ne, te da navedenu fotografiju uporede s fotografijom Dragiše Cvetkovića i Vladka Mačeka. Slika potpisivanja Dejtonskog sporazuma u Parizu u decembru 1995. na kojoj su predsjednici Milošević, Tuđman i Izetbegović uz predsjednike SAD, Francuske, Njemačke i Velike Britanije, data je u udžbeniku Povijesti autora Bekavca / Jareba / Rozića.¹⁷⁰ U potpisu nisu navedena imena, a ni u samom tekstu lekcije ne spominje se ime niti jednog političara, generala i slično. U udžbeniku iz Republike Srpske Alija Izetbegović se spominje kao vođa Muslimana koji je odgovoran za povlačenje pristanka na Kutiljerov plan, a uz njegovu fotografiju u okviru lekcije navedeno je: „Alija Izetbegović (1925–2003), pravnik, islamski teolog i političar. U mladosti je bio aktivan u prohitlerovskoj organizaciji ‘Mladi muslimani’ zbog čega je robijao poslije Drugog svjetskog rata. Napisao je Islamsku deklaraciju u kojoj se založio za državu zasnovanu na Kuranu, zbog čega su ga komunističke vlasti ponovo osudile. Bio je osnivač i vođa Stranke demokratske akcije i predsjednik Predsjedništva BiH“.¹⁷¹ Također u udžbeniku je na kraju lekcije data slika potpisivanja Dejtonskog sporazuma u Parizu.¹⁷² U udžbeniku R. Ljušića i L.J. Dimića uz fotografiju data je kratka biografija A. Izetbegovića u kojoj se najviše ističe njegova odgovornost za razbijanje Jugoslavije: (...) *političar, prvi je predsjednik Federacije Bosne i Hercegovine. Pisac je teksta „Islamska deklaracija“ (1970) u kome je zagovarao političku vlast i pravni poredak zasnovan na šerijatskom pravu, zbog čega je osuđivan. Osnivač je nacionalne stranke bosanskohercegovačkih muslimana Stranke demokratske akcije (SDA). Aktivno je radio na razbijanju jugoslovenske države i otcepljenju*

---

¹⁶⁷ Ibid 183.

¹⁶⁸ Šabotić / Čehajić 2012, 185.

¹⁶⁹ Ibid., 188.

¹⁷⁰ Bekavac / Jareb / Rozić 2015, 180.

¹⁷¹ Bacuћ 2018, 186.

¹⁷² Ibid., 187.

*BiH. Kao predsjednik BiH organizovao je referendum o otcepljenju na kome je bila negirana volja srpskog naroda kao konstitutivnog naroda BiH, što je dovelo do rata. Potpisnik je mirovnog ugovora u Dejtonu.*¹⁷³ Također sličan izvod iz biografije donosi i udžbenik P. Vajagića i N. Stošića sa dodatnim obrazloženjem „Zastupao je stav da Bosna i Hercegovina ne treba da ostane u okrnjenoj Jugoslaviji, već da ima isto pravona samoopredeljenje kao i njene bivše republike Slovenija i Hrvatska. Takvu politiku Srbi i Hrvati smatrali su pokušajem uspostavljanja dominacije Muslimana što je bio jedan od uzroka izbijanja rata u Bosni i Hercegovini”¹⁷⁴ kojim se prenosi odgovornost za rat na djelovanje jednog čovjeka što je vrlo problematična konstrukcija.

U udžbeniku D. Vasića nalazimo fotografije i kratke biografije Franje Tuđmana, Slobodana Miloševića, Radovana Karadžića i Ratka Mladića, koje su posebno interesantne za poređenje s gore navedenom biografijom Izetbegovića.

*Franjo Tuđman (1922–1999), prvi predsjednik osamostaljene Hrvatske. U Drugom svjetskom ratu bio je partizan. Poslije rata napredovao je do čina generala JNA. Poslije povlačenja iz JNA, pisao je istorijske radove u kojima je, između ostalog, umanjivao zločine nad Srbima i Jevrejima u NDH. Hapšen i osuđivan zbog nacionalističkog djelovanja. Bio je osnivač i vođa Hrvatske demokratske zajednice, najznačajnije političke stranke u Hrvatskoj.*¹⁷⁵

*Slobodan Milošević (1941–2006), predsjednik Republike Srbije, a potom i Savezne republike Jugoslavije. Po obrazovanju bio je pravnik. Prije nego što se posvetio politici bavio se bankarstvom. Predvodio je Savez komunista Srbije, a potom Socijalističku partiju Srbije. Od 2001. do 2006. bio je zatvorenik Međunarodnog suda u Hagu.*¹⁷⁶

*Radovan Karadžić (1945), psihijatar, pjesnik i političar. Kao osnivač i vođa Srpske demokratske stranke imao je izuzetno važnu ulogu u stvaranju Republike Srpske, čiji je bio prvi predsjednik. Vlasti Srbije su ga 2008. izručile Međunarodnom krivičnom sudu u Hagu.*¹⁷⁷

*Ratko Mladić (1943), kao pukovnik Jugoslovenske narodne armije, imao je važnu ulogu u odbrani Srba u Hrvatskoj 1991. godine. Kao general bio je od 1992. do 1996. godine načelnik Glavnog štaba Vojske Republike Srpske. Vlasti Srbije su ga 2011. godine izručile Međunarodnom krivičnom sudu u Hagu.*¹⁷⁸

Evidentno je da je u biografijama Izetbegovića i Tuđmana istaknuta njihova zatvorska prošlost te da je potencirana njihova negativna uloga spram prošlog sistema i srpskog naroda. Suprotno tome, dva političara i general, koji su optuženi zločinci, a dvojica i prvostepeno osuđeni, prikazani su u pozitivnijem svjetlu. Zanimljiva je formulacija koju nalazimo kod Karadžića i Mladića da su ih vlasti Srbije izručile Međunarodnim krivičnom sudu u Hagu (može se tumačiti kao svaljivanje krivice na drugog i potcrtavanje nepravde) bez navođenja zbog čega su tamo. Prvostepene presude koje su izrečene 2016. i 2017. godine pred sudom se uopće ne spominju.

Među akterima rata u srbijanskim udžbenicima pojavljuju se također Franjo Tuđman i Slobodan Milošević. Za F. Tuđmana se i ovdje naglašava njegovo osuđivanje zbog hrvatskog šovinizma, te uloga u razbijanju Jugoslavije, poput Alije Izetbegovića.¹⁷⁹ Slobodan Milošević se spominje i slikom i riječju gotovo u svim srbijanskim udžbenicima te se iz tekstova vidi i jedna doza kritičkog stava prema razdoblju u kojem je bio na čelu SR Jugoslavije. Biografija koju navode P. Vajagić i N. Stošić donosi i to da je „Za vreme njegovog predsjedničkog mandata Srbija je podržavala Republiku Srpsku Krajinu i Republiku Srpsku sve do operacije

¹⁷³ Љушић / Димић 2010, 240.

¹⁷⁴ Вајагић /Стошић 2011, 195.

¹⁷⁵ Ibid., 179,

¹⁷⁶ Ibid.

¹⁷⁷ Ibid., 185.

¹⁷⁸ Ibid., 186. Ovdje je vrlo indikativno postavljanje fotografija Mladića i Izetbegovića jedne ispod druge.

¹⁷⁹ Љушић / Димић 2010, 239.

*Oluja i Dejtonskog sporazuma kojima su završeni ratovi u Hrvatskoj i BiH. Tokom agresije NATO-a na SR Jugoslaviju Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju optužio ga je za ratne zločine počinjene na Kosovu. Poražen je na izborima za predsjednika SR Jugoslavije 2000. godine. Međunarodnom krivičnom sudu predat je 28. juna 2001. godine. Postojeća optužnica proširena je za genocid u Bosni i Hercegovini i ratne zločine u Hrvatskoj tokom ratnih sukoba u SFRJ. Umro je u pritvorskoj jedinici u Hagu 11. marta 2006. godine.*¹⁸⁰ U udžbeniku Đ. Đurića i M. Pavlovića data je slika S. Miloševića ispod koje je vinjeta sa tekstom: "Luiz Arbur, tužilac tribunala u Hagu, podigla je 24. maja 1999. godine optužnice protiv predsjednika SRJ Slobodana Miloševića, predsjednika Srbije Milana Milutinovića, potpredsjednika savezne vlade Nikole Šaonovića, načelnika generalštaba VJ generala Dragoljuba Ojdanića i ministra unutrašnjih poslova Vljajka Stoilkovića. SAD su 4. marta 2000 ponudile pet miliona dolara za informacije koje će pomoći da se uhapsu Slobodan Milošević, Radovan Karadžić i Ratko Mladić. Poternice su lepljene na javnim mestima u Bosni i Hercegovini."¹⁸¹ Nažalost autori ne govore o procesima, hapšenjima i presudama što bi bilo presudno u procesu suočavanja s prošlošću.

Podatke o optužnicama, suđenju i presudama, kao i faksimile tjeralice s nagradom za informaciju o Miloševiću, Karadžiću i Mladiću možemo naći u Nastavnim materijalima Kantona Sarajevo.¹⁸² Ovi nastavni materijali navode i druge presude Haškog tribunala za opsadu Sarajeva – Dragomir Milošević, Stanislav Galić, zločine nad civilnim stanovništvom u Prijedoru – Milomir Stakić, zločine u Ahmićima – Dario Kordić, zločine u Čelebićima – Esad Landžo¹⁸³ te zločine u Srebrenici – Radoslav Krstić, Vujadin Popović, Ljubiša Beara i drugi.¹⁸⁴

Na kraju treba spomenuti udžbenike K. Erdelje i Stojakovića, kao i udžbenika S. Koren u kojima nema fotografija ni biografija velikih političkih ličnosti koji su donosili odluke u ratovima. Na stranicama udžbenika date su fotografije svakodnevnice, običnih ljudi, građana, srušenih gradova i objekata kojima se zapravo nastoji potcrtati sva destrukcija koju rat donosi.

Žrtve – perspektiva čovjeka i univerzalne vrijednosti

U moru faktografije kojom su prezentirani događaji ratova dvedesetih. godine nastojali smo pronaći perspektivu čovjeka. Očekivano, nju bi trebalo tražiti kroz prikaz ili priču o žrtvama. U većini analiziranih udžbenika žrtve se praktično i ne spominju. Autori su se fokusirali na predstavljanje hronologije događaja koja je gotovo potpuno dehumanizirana. Ljudsku perspektivu možemo prepoznati na nekoliko mjesta. Uz sliku izgladnelih i izmučenih zatvorenika iz koncentracionog logora Trnopolje uslikanih iza bodljikave žice kojima je uzeta sloboda uz postavljena pitanja: *Kakva osjećanja u tebi izaziva ova fotografija? Zašto se ovi ljudi nalaze iza bodljikave žice? Zašto su neuhranjeni? Šta to znači? Postoji li ikakvo opravdanje za ovakav tretman zatvorenika?*¹⁸⁵

Čak ni ovakav primjer koji se odnosi na Bosnu i Hercegovinu ne možemo pronaći u udžbeniku Povijesti autora Bekavac / Jareb / Rozić. Jedina rečenica koja spominje žrtve jest ona koja se odnosi na pad Srebrenice i Žepe: *Pri zauzimanju tih područja došlo je do najvećeg stradanja civilnog stanovništva poslije Drugog svjetskog rata.*¹⁸⁶ Isti autori su zato

¹⁸⁰ Вајагић /Стошић 2011, 199.

¹⁸¹ Ђурић /Павловић 2011, 187.

¹⁸² Muminović i dr. 2018, 29.

¹⁸³ Ibid., 30.

¹⁸⁴ Ibid., 44.

¹⁸⁵ Šabotić / Čehajić 2012, 185.

¹⁸⁶ Bekavac / Jareb / Rozić 2015, 179.

posebnu pažnju obratili na žrtve u Domovinskom ratu, proganike, izbjeglice, lične priče preživjelih Vukovarčana i sl. Ljudska dimenzija žrtve na obje zaraćene strane može se vidjeti kroz već spomenutu lekciju o posljedicama Domovinskog rata.¹⁸⁷ No u poređenju sa tim pristupom opisi ratnih operacija i akcija te diplomatskih i političkih poteza ipak dominiraju u navedenom udžbeniku(icima).¹⁸⁸

U udžbeniku D. Vasića žrtve u ratu u Bosni i Hercegovini su nevidljive, ali su one stradale od NATO bombardovanja itekako opisane: *Od 24. marta do 10. juna 1999. godine (78 dana) bombardovale su vojne ciljeve, ali i mostove, fabrike; pogodile su i brojne škole, bolnice, stambene zgrade. Agresor je bio tehnički nadmoćan. Uglavnom je napadao raketama sa brodova na Jadranskom moru i avijacijom. Ubio je između 1.200 i 2.500 civila, među kojima je bilo 88 djece. Upotrijebio je i kasetne bombe i bombe sa osiromašenim uranijumom, koje su odnosile živote i prouzrokovale bolesti i poslije rata.*¹⁸⁹

Najbolji primjer kako rat utiče na život ljudi jest lekcija „Opsada Sarajeva – Svakodnevni život i ugrožavanje humanitarnog prava“ u kojoj je opisana svakodnevica Sarajlija u periodu od 1992. do 1995. godine.¹⁹⁰ S primjerima o ishrani, humanitarnoj pomoći, prikupljanju ogrjeva, pronalaženju vode i sl. tema je pogodna za razvijanje empatije kod učenika.

Sličan pristup možemo vidjeti u udžbeniku S. Koren koja je pažljivo odabrala i donijela izvorne materijale koji svojim ličnim pričama o ratnim iskustvima zaista mogu razvijati empatiju kod učenika te služiti kao osnov za dalje razgovore o posljedicama rata i vrijednosti mira.¹⁹¹

Zaključak, pozitivna iskustva i preporuke

Prezentirani rezultati analize udžbenika za predmet historija završnih razreda osnovne škole i ovoga puta su nam pokazali da se trend u monoperspektivnom pristupu temama iz nacionalne historije koji postoji u udžbenicima odnosi i na sadržaje o ratovima devedesetih. Kada se govori o ratovima devedesetih na prostoru bivše Jugoslavije može se vidjeti da nisu svi ratovi jednako zastupljeni u nastavnim programima i udžbenicima u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji. Udžbenici iz Bosne i Hercegovine na bosanskom jeziku obrađuju teme samo rata u Bosni i Hercegovini, dok se rat u Sloveniji i Hrvatskoj samo usputni spominje. Udžbenici iz Hrvatske, kao i udžbenici iz Bosne i Hercegovine na hrvatskom jeziku obrađuju najvećim dijelom rat u Hrvatskoj i djelimično rat u Bosni i Hercegovini, dok udžbenici u Srbiji kao i udžbenici u Republici Srpskoj pažnju poklanjaju svim ratovima. Jedini izuzetak je rat u Sloveniji koji je najslabije obrađen u svim udžbenicima i samo se usputno spominje kao uvod u ono što će se dešavati u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj.

Udžbenički sadržaji politizirani su jednako kao i potreba da se teme o ratovima nađu u nastavnim programima i nastavnoj praksi. Udžbenici su napisani po posebno kreiranim nastavnim programima i svoji sadržajem nastoje odgovoriti na projicirane ishode učenja, u kojima se nažalost ne nalaze univerzalne vrijednosti.

Na primjeru udžbenika iz Bosne i Hercegovine, može se vidjeti da nekad zabranjeni i izbrisani uvredljivi sadržaji kakvi su agresija i građanski rat ponovno su se vratili u udžbenike bez ikakvih sankcija. Jedina promjena nabolje jest to što se jezik mržnje i stereotipi kakvi su se nekad pojavljivali u udžbenicima devedesetih sada ne vide direktno, ali se mogu iščitati između redova ili kroz šutnju o događajima koji bi trebali biti dio kompletnog narativa.

---

¹⁸⁷ Bekavac/Jareb 2014, 173-174; Bekavac / Jareb / Rozić 2015, 173-174.

¹⁸⁸ Bekavac/Jareb 2014, 155-176; Bekavac / Jareb / Rozić 2015, 155-176.

¹⁸⁹ Bacuh 2018, 182-183.

¹⁹⁰ Muminović i dr. 2018, 16-24.

¹⁹¹ Koren 2014, 284-286.

Ista konstatacija se može primjeniti i na analizirane udžbenike iz Srbije. Značajan napredak se primjeti u manje izraženim političkim i ideološkim stavovima autora. I dalje se može prepoznati davno ukorijenjena praksa prikazivanja vlastitog naroda kao žrtve, a događaji u kojima je odgovornost Srbije jasna i dokazana jednostavno se prešućuju i preskaču ili se odgovornost svjesno prebacuje na drugog, a najčešće na zavjeru međunarodne zajednice. Također u nekim udžbenicima se spominje i Srebrenica i još neki zločini počinjeni spram drugih naroda što je značajan napredak u odnosu na ranije generacije udžbenika. Iz srbijanske i srpske (RS) perspektive ratovi 90-tih su sukob koji je imao karakter građanskog rata, sukob koji je imao karakter nacionalnog i vjerskog, pogotovo u Bosni i Hercegovini. U slučaju hrvatske i bosanske perspektive radilo se o agresiji JNA i paravojsnih formacija sa teritorije vlastitih država koje su napale na države koje su proglasile svoju samostalnost. Svi udžbenici imaju tendenciju da neprijatelja prikažu u što lošijem svjetlu, dajući mu razne epitete – teroristi, agresori, pobunjenici, ekstremisti, itd., kako bi se kroz njihovu dehumanizaciju postupci protiv njih legitimizirali.

Za udžbenike iz sve tri zemlje važi pravilo da se potencira žrtva vlastitog naroda dok se žrtve drugih naroda ili prešućuju ili relativiziraju kroz poređenja ili smještanje u istu ravan. Zato ne čudi što se autori udžbenika ponašaju kao za švedskim stolom te s njega uzimaju samo ono što im se dopada, odnosno ono što je nacionalno-politički korektno i odgovara interesima vlastitog naroda. Ono što karakteriše analizirane sadržaje jest selektivno iznošenje činjenica, apostrofiranje žrtve vlastitog naroda i minimiziranje ili potpuno ignoriranje žrtava drugih naroda, izbjegavanje navođenja krivice pojedinaca iz vlastitog naroda i sl. Također primjetili smo da su sadržaji udžbenika iz Hrvatske i Srbije, i stavovi izraženi u njima poslužili kao osnov za izadu udžbenika na hrvatskom i srpskom jeziku u Bosni i Hercegovini. Udžbenik na hrvatskom jeziku je doslovno preštampan, dok je udžbenik iz RS-a preuzeo činjenični obrazac narativa o ratovima 90-tih ali ih je dodatno pojačao ideološkim komentarima od čega su se srbijanski autori uzdržali.

Najporaznija u svemu je konstatacija da je perspektiva čovjeka skoro potpuno nevidljiva uz izuzetak primjera samo jednog udžbenika iz Hrvatske. Rat kao pojava koja potpuno dehumanizira ljudsko društvo nije prikazan u tom svjetlu, a vrijednost mira, slobode i saradnje ne može se uopće iščitati kroz analizirane sadržaje. I upravo na ovom mjestu treba postaviti pitanje kakvu poruku šaljemo učenicima? Kakav je ishod poučavanja o ratovima 90-tih?

Bosna i Hercegovina je jedna od zemalja slučaja koja se navodi u preporuci Vijeća Evrope o nastavi historije u konfliktnim i postkonfliktnim područjima.¹⁹² Sam tekst preporuke izuzetno je koristan da nas podsjeti na to šta su uloga i cilj nastave historije: *Istorija takođe igra ključnu političku ulogu u današnjoj Evropi. Ona može doprineti boljem razumevanju, toleranciji i poverenju među pojedincima i narodima Evrope ili može postati snaga podele, nasilja i netolerancije... Nastava istorije, dakle, može da bude sredstvo podrške miru i pomirenju u konfliktnim i postkonfliktnim područjima, kao i toleranciji i razumevanju (...) Nastava istorije je proces tokom koga se nastavnici konsultuju, obučavaju, prekvalifikuju, podržavaju, opskrbljuju resursima, podstiču i štite u primeni novih pristupa kontroverznim i osetljivim pitanjima. (...) U klasičnoj nastavi istorije naglašava se jedno jedino tumačenje događaja kao „istina“, što je politički probitačno. U međunarodnim okvirima sada je prihvaćeno da može postojati mnoštvo pogleda i tumačenja koji se zasnivaju na dokazima. Multiperspektivni pristup koji pomaže učenicima i podstiče ih da poštuju različitost i kulturne razlike u sve globalizovanijem svetu valjaniji je od klasične nastave, koja može da pojača negativnije aspekte nacionalizma. (...) Multiperspektivna nastava istorije pružiće učenicima analitičke veštine (i znanje o materiji) koji će im pomoći da razviju veću kritičnost mišljenja.*

---

¹⁹² Preporuka Vijeća Evrope Rec(1880)2009.

*Stoga je to predmet koji može da pomogne u veoma ključnom delu razvoja deteta u ovoj eri stalnih promena.*¹⁹³

Iako se u preporuci spominje Bosna i Hercegovina, postkonfliktnim društvima možemo označiti sva društva s prostora bivše Jugoslavije. Analizirajući aktuelne udžbenike historije, izdvajajući primjere narativa iz njih i slažući ih u jedan paralelan niz dobili smo multiperspektivnu sliku koja se nadopunjuje, provjerava i upotpunjava. Što je izbjegnuto u jednom, objašnjeno je u drugom udžbeniku i slično. Konsenzus za utvrđivanje zajedničkog pristupa izučavanju ovog perioda u školi od strane historičara u Bosni i Hercegovini koji je predvidjela Parlamentarna skupština Vijeća Evrope još uvijek je jako daleko i čini se da je nedostižan sve dok imamo obrazovanje na svim nivoima organizirano po etno-nacionalnom principu i dok ishod učenja o ratovima bude mržnja prema drugom, drugačijem, agresoru, onome koji je počeo rat, onome ko je izazvao i počinio zločine. Postizanje koncenzusa na regionalnom nivou je daleko teži i bolniji proces, ali ne i nemoguć.

Ono što nam preostaje jest multiperspektivnost. Stručnjaci koji su bave udžbenicima u podijeljenim i postkonfliktnim društvima pored kratkoročnih mjera kao što su moratorij na podučavanje o osjetljivim temama koje se tiču konflikta ili uklanjanja uvredljivih sadržaja iz udžbenika – sve su već isprobane na našim prostorima – predlažu dugoročne zajedničke projekte na izradi udžbenika kakvi su francusko–njemački ili poljsko–njemački udžbenici historije, kao i dodatni nastavni materijali koje kroz različite projekte priređuju EUROCLIO i CDRSEE uz primjernu multiperspektivnog pristupa.¹⁹⁴

Ovdje ćemo navesti i projekat „Podučavanje o historiji koja još uvijek nije historija“ (Learning history that s not history yet) a koji su razvile organizacije nastavnika historije iz Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Hrvatske i Srbije u saradnji sa Evropskim udruženjem nastavnika historije.¹⁹⁵ U okviru projekta osmišljena je i kreirana baza podataka sa preporučenim izvornim materijalima koji mogu biti korisni u nastavi historije i podučavanje o temama ratova devedesetih godina 20. stoljeća.¹⁹⁶ Osim toga kreiran je model radionice o ratovima devedesetih na temelju fotografija nastalih u tom periodu autorica Bojane Dujković Blagojević i Nataše Kostić. Ono što se posebno izdvaja su *Preporuke za odgovorno poučavanje ratova u Jugoslaviji i zemljama nasljednicama*, dokument koji su izradili stručnjaci metodičari nastave historije iz sve četiri zemlje. Navešćemo neke od preporuka za koje smatramo da bi trebali biti ugrađeni u opće ciljeve kurikulumu :

„Od iznimne je važnosti da ciljevi poučavanja o ratovima budu postavljeni u skladu sa ciljem izgradnje održivog mira. Također je od iznimne važnosti da svi obrazovni dionici slijede jasno postavljene i nedvosmislene ciljeve. (...)

Kada poučavaju ove ratove, nastavnici bi se trebali pridržavati profesionalnih standarda i odvojiti se od osobnih, emocionalno nabijenih stavova (pojašnjeno u drugom dijelu preporuka) jer je ovo ne samo od profesionalnog već i od javnog interesa. (...)

Kao profesionalci i odgovorni građani, nastavnici bi trebali poštovati javnu ulogu povijesti i nastave povijesti (osobito kada je riječ o bavljenju sa osjetljivim i kontroverznim temama) tako što će pomoći učenicima da:
- steknu činjenično znanje o temi

¹⁹³ Ibid.

¹⁹⁴ Benvotato 2017, 37-76.

¹⁹⁵ Projekat je realiziran od 2016-2018. godine kao saradnja organizacija: Documenta. Centar za suočavanje s prošlošću, Hipmont (Udruženje profesora istorije Crne Gore) , Udruženje za društvenu istoriju UDI – Euroclio iz Srbije i Udruženje nastavnika i profesora historije /istorije/povijesti EUROCLIO HIP BIH i Udruga za edukaciju i promicanje ljudskih prava. Projekat je nominiran među finaliste Nagrade za globalni pluralizam 2019. godine, Centra za pluralizam iz Kanade.

¹⁹⁶ Baza je dostupna putem web adrese devedesete.net

- razumiju kompleksnosti prošlosti i njenih interpretacija
- razumiju načine na koje se povijest koristi da bi promovirala, legitimirala i motivirala različite interese, ideologije i uvjerenja (...)

Razmotriti postojanje podijeljenih škola jer one dodatno onemogućavaju među-grupni kontakt, a posljedično i razumijevanje i učenje o konfliktu van dominantnih narativa unutar grupa. (...)

(...)Opišite kako i zašto je došlo do ratova u Jugoslaviji i zemljama sljednicama, u kontekstu europske i svjetske povijesti. Referirajte se na kronološki i geografski okvir događaja, kratkoročne i dugoročne uzroke i posljedice u lokalnom, nacionalnom i međunarodnom kontekstu. Objasnite ulogu vlada i institucija, kao i različitih članova društva. Pomozite učenicima da shvate početke sukoba kao i događaje i mirovne ugovore koji su doveli do razrješenja sukoba

Budite svjesni toga da nema jednostavnih odgovora na kompleksna pitanja poput prirode rata, ratne krivnje, uzroka i posljedica rata. Izbjegavajte pojednostavljene narative koje vode do površnih i stereotipiziranih pogleda na protagoniste i događaje. (...)

Izbjegavajte pojednostavljene paralele i usporedbe s drugim sukobima. Neke sličnosti mogu postojati, ali svaka od njih ima svoje posebne vremenske, prostorne i ljudske karakteristike.(...)

Definirajte ključne termine kao što su zločin protiv čovječnosti, ratni zločini, genocide, etničko čišćenje, ljudska prava.(...)

Naglasite da ratovi nisu bili neizbježni ishod raspada Jugoslavije. Do njih je došlo zbog odluka raznih aktera (pojedinaца, grupa i nacija) da djeluju ili ne djeluju. Ove odluke mogle su biti drugačije. Učenici stoga moraju biti svjesni različitih izbora koje su lokalnim akterima i globalnoj zajednici bile dostupne prije, za vrijeme i nakon sukoba.(...)

Izbjegavajte generalizacije, simplifikacije i stereotipe. Budite oprezni sa uporabom skupnih imenica poput «Srbi», «Hrvati», «Bošnjaci» i «Crnogorci» jer njihovo korištenje, iako u određenoj mjeri neizbježno, može nesvjesno ojačati stereotipe. (...)

Pokažite pozitivne primjere djelovanja pojedinaca koji su ustajali protiv mržnje i zločina i/ili spašavali ljude u ugrozi. Nemojte, s druge strane, prenaplašavati ova djela, osobito ako se odnose samo na mali udio ljudi jer to može dovesti do nepreciznog ili iskrivljenog razumijevanja događaja. (...)

Pružite učenicima mogućnost da istražuju i analiziraju različite izvore, predodžbe i interpretacijerecentnih sukoba. Potaknite istraživačko i problemsko učenje jer je ono nužno za razvoj vještina kritičkog mišljenja i vještina organiziranja i komuniciranja povijesnog znanja. (...)

Pažljivo birajte materijale, u skladu sa pedagoškim standardima i primjerene dobi učenika, a tako da pružaju učenicima mogućnosti za razvoj vještina povijesnog mišljenja (kako znamo o prošlosti).

Pomozite učenicima da shvate načine na koji se povijest (zlo)rabi za promoviranje, legitimiranje i motiviranje određenih interesa, politika, ideologija i uvjerenja.

Propitujte, diskutirajte i dekonstruirajte nedokazane pretpostavke, mitove i dominantne narative kroz donošenje činjenica, dokaza i argumenata. Potaknite kritičku analizu takvih interpretacija.

Kad poučavate o ratovima devedesetih, možete se voditi trima osnovnim pitanjima: 1. Zašto ću poučavati o ovoj temi? 2. Što ću poučavati o ovoj temi? 3. Kako ću poučavati o temi? (Prilagodite pristupe poučavanja grupi učenika). (...)

Nemojte opravdavati, glorificirati niti romantizirati nasilje (osobito ne kada se opisuje iskustvo vojnika, konkretnih bitki ni ratnih događanja).

Izbjegavajte emotivni jezik; koristite terminologiju, vokabular, imena i kvalifikacije točno, primjereno i konzistentno.

Prevedite statistiku u ljude. Svaki broj, statistika, tablica ili lista predstavlja pojednca. Pokažite da se iza statistika nalaze ljudi i naglasite različitost osobnih iskustava u širem povijesnom narativu.

Teme ratnih zločina, genocida i povreda ljudskih prava moraju biti poučavane sa poštovanjem za svaku žrtvu. Također je važno biti u stanju pokazati da žalimo ne samo za zlo učinjeno našoj grupi nego i za zlo počinjeno od strane naše grupe prema članovima drugih grupa uključenih u konflikt.

Izbjegavajte usporedbe patnje. Objasnite različite razloge i okolnosti koje su dovele do progona. Kada radite distinkcije, poštujujte sva iskustva patnje. Izbjegavajte uzdizanje patnje u jednom kontekstu u usporedbi sa patnjom u drugom kontekstu. Izbjegavajte predstavljati jednu grupu kao isključivu žrtvu.¹⁹⁷

Kroz primjere preporuka prepoznali smo sve ono što smo detektirali u analiziranim udžbenicima. Ukoliko bismo bar dio ovih preporuka primjenili na budućim udžbenicima sigurno bismo postigli nesumnjivo bolji učinak od podjela i manipulacija historijom koje imamo danas u svim obrazovnim sistemima u regionu, a naročito u Bosni i Hercegovini.

Melisa Forić Plasto

Zahvale

Posebnu zahvalnost dugujem kolegicama i kolegama iz Hrvatske udruge nastave povijesti i Udruženja za društvenu istoriju EUROCLIO UDI Srbije za pribavljanje udžbenika iz Hrvatske i Srbije korištenih za izradu ove analize.

Izvori i literatura

Izvori

Okvirni zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju, Službeni glasnik BiH 18/03.

---

¹⁹⁷ KAKO RAZUMIJETI PROŠLOST KOJA NE PROLAZI , Preporuke za odgovorno poučavanje ratova u Jugoslaviji i zemljama sljednicama, www.devedesete.net/policypaper, pristup. 28.6.2019.

Zajedničke jezgre nastavnih planova i programa za historiju definirane na ishodima učenja, Službeni glasnik BiH br. 3/16.

Preporuka Vijeća Evrope o historiji i podučavanju historije u Evropi, REC1283(1996)

Preporuka 2001(15) o nastavi historije u Evropi u 21. stoljeću, Vijeće Evrope, Komitet ministara

Preporuka vijeća Evrope 1454 (2000), Obrazovanje u Bosni i Hercegovini (april 2000)

Preporuka Vijeća Evrope o podučavanju istorije u Evropi dvadeset prvog vijeka. Preporuka REC(2001)15, <https://rm.coe.int/16804bcc5d>

Smjernice za pisanje i ocjenu udžbenika povijesti za osnovne i srednje škole u Bosni i Hercegovini, Službeni glasnik BiH 05/07.

Kako razumjeti prošlost koja ne prolazi, Preporuke za odgovorno poučavanje ratova u Jugoslaviji i zemljama sljednicama, www.devedesete.net/policypaper,

Udžbenici

Bosna i Hercegovina

Stjepan Bekavac, Mario Jareb, Miroslav Rozić, Povijest 9, udžbenik za 9. razred osnovne škole, Alfa Mostar, Mostar 2015.

Azerina Muminović i dr., Nastavni materijal za izučavanje opsade Sarajeva i zločina genocida počinjenog u Bosni i Hercegovini u periodu od 1992. do 1995. godine u osnovnim i srednjim školama Kantona ... Ministarstvo obrazovanja, nauke i mladih Kantona Sarajevo, Sarajevo 2018.

Izet Šabotić, Mirza Čehajić, Historija 9, udžbenik za deveti razred devetogodišnje osnovne škole, Nam Tuzla i Vrijeme Zenica, 2012.

Драгиша Д. Васић, Историја за 9. разред основне школе Завод за удџбенике и наставна средства, Источно Ново Сарајево 2018.

Hrvatska

Stjepan Bekavac, Mario Jareb, Povijest 8, udžbenik, Alfa 2014.

Krešimir Erdelja, Igor Stojaković, Tragom prošlosti 8, udžbenik povijesti za 8. razred osnovne škole, Školska knjiga, 2015.

Snježana Koren, Povijest 8, Profil-Klett, 2014.

Srbija

Предраг М. Вајагић, Ненад Стошић, Историја 8, Уџбеник за 8. разред основне школе, Клетт 2011.

Ђорђе Ђурић, Момчило Павловић. Историја 8. Уџбеник за 8. разред основне школе, Завод за уџбенике Београд 2011.

Радосх Љушић, Љубодраг Димић, Историја за осми разред основне школе са читанком и радном свеском, Фреска 2010.

Предраг Симић, Ивана Петровић, Историја 8, радни уџбеник историје за осми разред основне школе са тематским историјским атласом, Нови Логос 2015.

Дуња Свилар Дујковић, Горан Дујковић, Историја 8, Уџбеник за осми разред основне школе, EDUKA 2013.

Милица Омрчен, Невена Грбовић, Историја 8, уџбеник за осми разред основне школе, , EDUKA 2014.

Literatura

Adwan, S. / Bar-On, D. / Musallam, A. / Naveh, E. 2003, *Learning each other's historical narrative: Palestinians and Israelis*, Prime 2003.

Agičić, D. 2011, Prikaz postanka suvremene Republike Hrvatske u hrvatskim udžbenicima povijesti za osnovnu školu, u: *Kultura sjećanja: 1991. Povijesni lomovi i savladavanje prošlosti*, Tihomir Čipek, (ur.), Disput, Zagreb, 2011, 359-377;

Analiza sadržaja udžbenika historije u Srbiji o ratovima u bivšoj Jugoslaviji u svjetlu utvrđenih činjenica pred MKSJ, u: *Udžbenici historije u post-konfliktnim društvima: Obrazovanje za pomirenje?*, Forum za tranzicionu pravdu, 5, Fond za humanitarno pravo, Beograd 2015, 11-24.

Bentrovato, D. 2017, History Textbook Writing in Postconflict Societies: From Battlefield to Site and Means of Conflict Transformation, in: *History Education and Conflict Transformation, Social Psychological Theories, History Teaching and Reconciliation* (Eds. Psaltis, Charis, Carretero, Mario, Cehajic-Clancy, Sabina), Palgrave Macmillan, 2017, 37-76.

Dimou, A. 2015, Udžbenici historije u jugoistočnoj Evropi: suočavanje sa izazovima 21. veka, u: *Udžbenici historije u post-konfliktnim društvima: Obrazovanje za pomirenje?*, Forum za tranzicionu pravdu, 5, Fond za humanitarno pravo, Beograd 2015, 34-43.

Dubljević, M. (ur.) 2007, *Jedna povijest više istorija, Dodatak udžbenicima s kronikom objavljivanja*, Documenta, Zagreb 2007.

Forić Plasto, M. 2018, Marginalne grupe na stranicama savremenih bosanskohercegovačkih udžbenika historije, u: *Na margini povijesti*, Edicija Zbornici, Knjiga 5, UMHS, Sarajevo 2018, 135-175.

Forić Plasto, M. 2019, Podijeljena prošlost za podijeljenu budućnost!? Rat 1992-1995. u aktuelnim bosanskohercegovačkim udžbenicima Historije, *Radovi FF (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)*, 6, Sarajevo 2019, 231-257.

Karge, H. / Batarilo, K. 2008, *Historija 20. stoljeća u udžbenicima Bosne i Hercegovine: Analiza udžbenika historije za završne razrede osnovne škole*, OSCE misija u Bosni i Hercegovini, 2008.

Karge, H. / Batarilo, K. 2008a, *Reforma nastave historije u Bosni i Hercegovini Modernizacija udžbenika historije u BiH: od uklanjanja uvredljivog sadržaja iz udžbenika u toku 1999. godine do nove generacije udžbenika u školskoj 2007./2008. godini*, Georg Eckert Institut, Braunschweig, 2008.

Karge, H. / Batarilo, K. 2009, Guidelines guiding history textbook production? Norms and practices of history textbook policy in Bosnia and Hercegovina, in: *Transition and the Politics of History Education in Southeastern Europe* (Ed. Augusta Dimou), Eckert. Die Schriftenreihe Studien des Georg-Eckert-Instituts zur internationalen Bildungsmedienforschung, Bd. 124, V&R unipress, Göttingen 2009, 307-356.

Katz, V. 2015, Analiza udžbenika historije u Bosni i Hercegovini (8. i 9. razred osnovne škole, 4. razred gimnazije i 1. i 2. razred stručnih škola), u: *Udžbenici historije u post-konfliktnim društvima: Obrazovanje za pomirenje?*, Forum za tranzicionu pravdu, 5, Fond za humanitarno pravo, Beograd 2015, 52-63.

Koren, S. 2015. Udžbenici povijesti u Hrvatskoj, u: *Udžbenici historije u post-konfliktnim društvima: Obrazovanje za pomirenje?*, Forum za tranzicionu pravdu, 5, Fond za humanitarno pravo, Beograd 2015, 47-51.

Martić, M. / Tutnjević, S. 2018, *Problem naučenog neučenja, Analitički osvrt na kritične faktore osnovnog i srednjeg obrazovanja*, Friedrich Ebert Stiftung, Sarajevo 2018.

- Pingel, F. 2017, A Clash of Communication? Intervening in Textbook Writing and Curriculum Development in Bosnia and Herzegovina After the War of 1992–1995, in: *History Education and Conflict Transformation, Social Psychological Theories, History Teaching and Reconciliation* (Eds. Psaltis, Charis, Carretero, Mario, Cehajic-Clancy, Sabina), Palgrave Macmillan, 2017, 231-255.
- Pingel, F. 2009, From Ownership to Intervention – or Vice Versa? Textbook Revision in Bosnia and Herzegovina, in: *›Transition‹ and the Politics of History Education in Southeastern Europe* (Ed. Augusta Dimou), Eckert. Die Schriftenreihe Studien des Georg-Eckert-Instituts zur internationalen Bildungsmedienforschung, Bd. 124, V&R unipress, Göttingen 2009, 251-306.
- Radušić, E. (ur.) 2015, *Zloupotreba istorije u procesima koji su doveli do posljednjeg rata u BiH: Okvir za promjenu paradigme u izučavanju istorije u bosanskohercegovačkim školama*”, EUROCLIO HIP BiH, Sarajevo 2015.
- Soldo, A. / Salibašić, A. / Marshall, A. / Šabotić, D. / Radušić, E. / Bičo, F. / Forić, M. / Ibrahimović, N. / Hadžiabdić, N. / Veličković, N. / Buljević, S. / Popov-Momčinović, Z. / Smajić, Z. 2017, *Obrazovanje u BiH : čemu (ne) učimo djecu? : analiza sadržaja udžbenika nacionalne grupe predmeta u osnovnim školama*, Sarajevo : Mas media : Fond otvoreno društvo Bosna i Hercegovina, Sarajevo 2017.
- Stojanović, D. 2011. Eksplozivna naprava s odloženim dejstvom, Slika ratova 90-tih u srpskim udžbenicima istorije (1993-2005), u: *Kultura sjećanja: 1991. Povijesni lomovi i savladavnje prošlosti*, Tihomir Cipek, (ur.), Disput, Zagreb, 2011, 343-358.
- Stojanović, D. 2014, Historia est patria mea. Kako učiti o Srebrenici?, *Školegijum*, Sarajevo 2014, 17-21.
- Stojanović, D. 2015, Udžbenici istorije u Srbiji, u: *Udžbenici istorije u post-konfliktnim društvima: Obrazovanje za pomirenje?*, Forum za tranzicionu pravdu, 5, Fond za humanitarno pravo, Beograd 2015, 44-46.
- Stradling, R. 2003, *Kako predavati historiju Evrope 20. vijeka*, Projekat “Učenje i nastava historije Evrope dvadesetog vijeka“, Vijeće za kulturnu saradnju, Izdavaštvo Vijeća Evrope 2003.
- Stradling, R. 2003a, *Multiperspektivnost u nastavi iz historije: Uputstvo za nastavnike*, Izdavaštvo Vijeća Evrope 2003.
- Torsti, P. 2003, *Divergent Stories, Convergent attitudes. A study on the presence of history, history textbooks and the thinking of youth in post-war Bosnia and Herzegovina*, Taifuuni, Helsinki 2003.
- Trbić, Dž. (ur.) 2007, *Čemu učimo djecu? : obrazovanje u Bosni i Hercegovini : analiza sadržaja udžbenika nacionalne grupe predmeta*, Fond otvoreno društvo, Promente : Fond otvoreno društvo Bosna i Hercegovina, Sarajevo 2007.

Biografija autorice: Melisa Forić Plasto (1980). Rođena, odrasla i školovala se u Sarajevu Magistar historijskih nauka, asistent na oblasti Metodika nastave historije na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu, gdje je diplomirala i magistrirala. Doktorski je kandidat na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Od 2005. do 2016. godine radila je u Centru za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine (ANUBiH). Autorica je i koautorica nekoliko udžbenika historije za srednje i osnovne škole, kao i koautorica udžbenika za predmet Kultura religija, kao i članaka, rasprava i prikaza u vezi s metodikom, didaktikom i nastavom historije u savremenom dobu. Predsjednica je Udruženja nastavnika i profesora historije/istorije/povijesti Bosne i Hercegovine – EUROCLIO – HIP BiH i član navedene

asocijacije od 2003. godine. Sudjelovala je u nekoliko međunarodnih projekata koji se tiču historije, nastave historije i kulture sjećanja u Bosni i Hercegovini i regionu. Aktivno je učestvovala na regionalnim i međunarodnim konferencijama posvećenim obrazovanju, nastavi historije i kulturi sjećanja, kao i studijskim boravcima i edukacijama. Područja interesovanja su metodika nastave historije, didaktika, savremena historija Bosne i Hercegovine, kultura sjećanja, obrazovne politike, udžbenici. Supruga i Makova mama.